

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุ
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สารคดีปราชญ์พันหมาย

ห้องขจร
อ
913.031
ส245ส

ชีราด... <

ปราสาทหินพิมาย

913.031
ส 245 ส

โดย สุนทร ศรีย์ทนต์

๑๑๓.๐๓

๙๒๕๕

สารคดี

ปราสาทหินพิมาย

โดย สุนทร สุริยกุล

รวบรวมเรียบเรียง

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๓๐๐๐ เล่ม

ราคาเล่มละ ๕ บาท

จัดพิมพ์โดย สุนทร สุริยกุล

สำนักหอสมุดกลาง

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ศุภชัย บำรุงการ - ให้แบบปกและจัดทำ

พิมพ์ อักษรกิจ การพิมพ์ 4120/1

ถนนนนท์ นครราชสีมา โทรศัทพ์ 278

นายจิตต์สันต์ ลิมไพบูลย์ ผู้พิมพ์โฆษณา

รับทำการพิมพ์สิ่งพิมพ์ทุกชนิด ไทย จีน อังกฤษ

84550

102985

คำนำ

๑๑๖.๐๓๑

๒๕๔๖

ปราสาทหินพิมายเป็น โบราณสถานอันเก่าแก่ที่ใหญ่โต
และงดงามอย่างน่ามหัศจรรย์ กับทรงมรดกหลายอย่าง ๆ สดกไว
อย่างปราณีต วิจิตรพิสดาร น่าพิศวงแก่ผู้ที่พบเห็นอย่างยิ่ง
ข้าพเจ้าอยากจะทราบความเบาะมาของโบราณสถานแห่งนี้ ว่า
เริ่มแรกเดิมทีนั้นมีความเป็นมาอย่างไร เขาสร้างไว้เพื่ออะไร
ใครเป็นผู้สร้าง เขาเอาหินที่ไหนมาสร้าง เพราะที่ใกล้ ๆ กับ
ปราสาทหินก็ไม่เห็นมีภูเขาที่ตรงไหน ข้าพเจ้าจึงพยายามสืบ
ถามเรื่องราวเหล่านี้จากคนเก่าคนแก่หลายท่านก็ไม่ทราบความ
เป็นมาเท่าที่ควร บางท่านก็กล่าวว่าเป็นผู้สร้าง บาง
ท่านก็กล่าวว่ามีคนเป็นผู้สร้าง การก่อสร้างเขาทำกันอย่างไร
บางท่านก็ว่าขอมมีชาติสามารถขุดค้นขุดขนมาจากสระต่าง ๆ
ให้กลายเป็นหิน แล้วนำเอามาสร้างปราสาทหิน แต่ความเป็น
มาอย่างไรก็ไม่ใคร่ทราบ ข้าพเจ้าจึงได้พยายามหาหนังสือ
เกี่ยวกับปราสาทหินต่าง ๆ ตลอดจนพงศาวดารและ
ประวัติศาสตร์มาอ่าน เมื่อได้ทราบเรื่องราวพอสมควรแล้ว
ก็มาการก่อสร้างถนนสายมิตรภาพได้สำเร็จลง ปรากฏว่ามีผู้มา
ทัศนศึกษาปราสาทหินพิมาย ไตรงาม ทั้งสัมฤทธิ์ เป็นส่วนมาก
ได้รับความผดหวังกลับไป โดยไม่ทราบเรื่องราวเหล่านี้เท่าที่

ควร เป็นเหตุให้ท่านที่มาก็ค้นหาจรวได้รับประโยชน์ไม่คุ้มกับ
เวลาและระยะทางที่อดลำบากเดินทางมา ข้าพเจ้าจึงได้เรียบ
เรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้นเพื่อให้ความสะดวกแก่ท่านที่ต้องการทราบ
เรื่องราวของปราสาทหินพิมาย ไททรงาม หุ่นสัมฤทธิ์โบราณ

การเขียนถ้าจะเขียนแต่เรื่องปราสาทหินโดยเฉพาะก็อาจ
จะยืดยาว ดัดซับซ้อนกันมาก จะเป็นเหตุให้ท่านผู้อ่านเบื่อ
หน่าย ข้าพเจ้าจึงได้นำเอานิยายปรัมปรา ปราจิตร ธรนิท
และท้าวสุรนารวมไว้ด้วย เพื่อให้ท่านที่มาก็ค้นหาจรวได้
รับทั้งความรู้และความเพลิดเพลินเล็กน้อยๆ ในการที่ท่าน
ได้สะดวกอ่านนิทาน สมโบราณสถานที่อันเก่าแก่ ถ้าหากมี
ผิดพลาดใด ๆ ในหนังสือเล่มนี้ โดยความรู้เท่าไม่ถึงการของ
ข้าพเจ้าก็ขออภัยขออภัยขออภัย การอ่าน การเขียน
ตลอดจนการได้ยินได้ฟัง ถึงแม้ว่าจะเป็นไปด้วยความพิริย
พิเคราะห์ของข้าพเจ้าเพียงใดก็ตาม ก็อาจจะเข้าใจผิดและ
สำคัญผิดไปได้เหมือนกัน เพราะข้าพเจ้าเองก็หาใช่ผู้เชี่ยวชาญ
หรือทรงคุณวุฒิในเรื่องนี้แต่อย่างใดไม่ เพียงแต่รักจะเขียน
ก็เขียนขึ้นมาตามกำลังสติปัญญาของข้าพเจ้าเท่านั้น ถ้าหากมี
การผิดพลาด ขาดเกิน หรือไม่ล่งพอรรมย์ของท่านผู้อ่านผู้ฟัง
ประการหนึ่งประการใดแล้ว ขอได้โปรดให้อภัยแก่ข้าพเจ้าผู้

มั่งคั่งด้วยบุญน้อยด้วย

อนึ่ง ขนบที่ชาวพม่าเขาทำมาแต่โบราณ ได้ทราบข่าวว่า นายแอนโชนคริสต ชาวอังกฤษ ได้รับทุนวิจัยของการ ส.ป.อ. ให้มาชมปราสาทหินพิมาย แล้วแสดงความเห็นว่า ปราสาทหินพิมาย เหมาะที่สุดสำหรับการวิจัยทางโบราณคดี จึงได้ทำบันทึกเสนอต่อของการ และกรมศิลปากรว่า ควรให้ของการทำการริเริ่มสำรวจตามหลักฐานการ และทำการบูรณะซ่อมแซม โดยให้เข้าเป็นสมาชิกของการ และทางของการจะส่งผู้เชี่ยวชาญมาร่วมในงานด้วย ของการเห็นชอบด้วยจึงอนุมัติเงิน 2,339,000 บาท ให้ทำการสำรวจและบูรณะดังต่อไปนี้:—

1. ขุดแต่งแนวกำแพงชั้นนอก ชั้นใน เพื่อตรวจหารากฐานและพนเดิม
2. ขุดแต่งแนวกำแพงทางทิศตะวันตก ทิศเหนือ ตะวันออก และซีกหนึ่งทางด้านใต้
3. ขุดแต่งซากอาคาร 2 หลัง ฝาแฝดที่อยู่ใกล้กับอาคารทางทิศตะวันตก
4. ขุดแต่งชั้นประทศ กำแพงชั้นนอก ทางทิศ ตะวันออกทิศเหนือ และตะวันตก
5. คัดเลือกหินส่วนต่างๆ เข้าประกอบบูรณะเป็นรูปเดิม

6. ชุดแต่งฉากอาคารที่เรียกว่าคัสตังเงิน

7. ชุดดอกสร้อยแก้ว สร้อยพู่ สร้อยเพลง

งบประมาณระยะแรก 1,057,000 บาท ให้ทำการซ่อม
ยอดปรางค์องค์ใหญ่ ซึ่งสลักหักพังให้คงสภาพเดิม โดยริเริ่ม
งานในปี 2502 เป็นต้นไป

งบประมาณระยะที่ 2 1,282,000 บาท ต้องใช้เวลา
3 ปี ทำการซ่อมปราสาทหินองค์ศิลาแดงและศิลาแดง กำแพง
และชั้นประทกทุกแห่ง ฝ้าส่วนต่าง ๆ รวบรวมไว้เป็นรูปเดิม
การบูรณะซ่อมแซมหน้าของโถงเขยวชาญชาวฝรั่งเศส เป็นเวลา
6 เดือนเศษ อนุรักษ์ 3 เดือนและปากีสถาน 3 เดือน

ปราสาทหินพิมายเมื่อได้ทำการบูรณะ และซ่อมแซมคัง
ทุกถางมาแต่ เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะมีสภาพเป็นอย่างดี
ขอให้ท่านโปรดคอยชมอีกต่อไป

สุนทร สุริยทุท

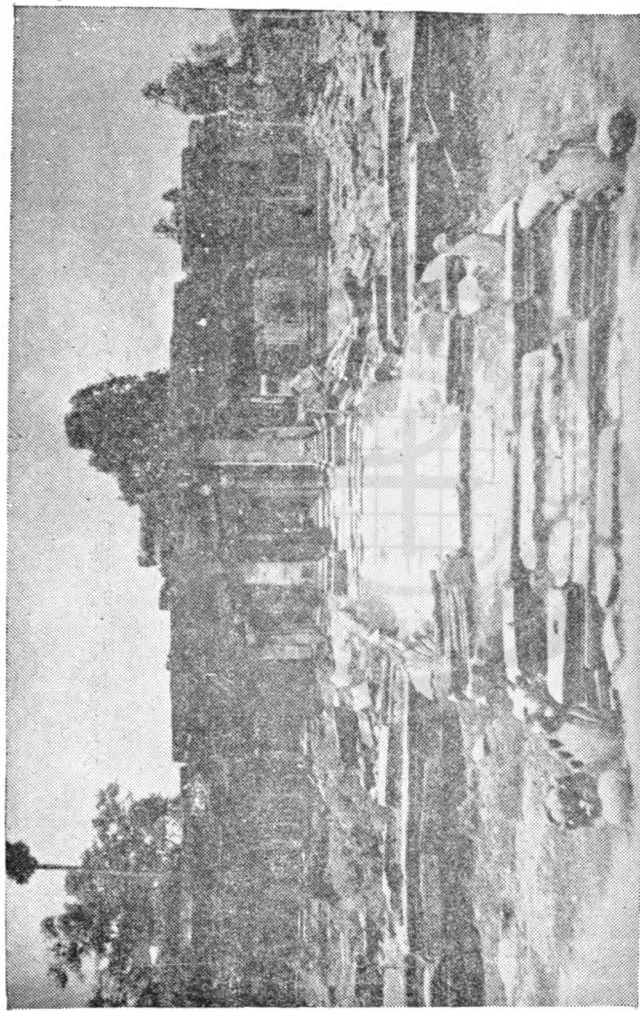
1. ช.ค- 2501.

หนังสือที่ใช้เป็นหลักในการเรียบเรียง

เรื่องสารคดี ปราสาทหินพิมายคือ :—

๑. คำานานพุทธเจดีย์สยาม ของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ
๒. แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม ของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาตำรงราชานุภาพ
๓. พระราชพงศาวดารฉบับ พระราชหัตถเลขาเล่ม ๑ กับคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาตำรงราชานุภาพ
๔. นิราศนครวัต ของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาตำรงราชานุภาพ
๕. นิทานประวัติศาสตร์และโบราณคดีของ
ด. อมาตยกุล
๖. ปราสาทหินพิมาย ของกรมศิลปากร
๗. ประวัติศาสตร์สยาม ของนายเจริญไชยชนะ หลวงชลุณหกสิการ
๘. ปราสาทหินพิมาย ของพันตรีหลวงศรีโยธา
๙. โบราณคดี ของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

๑๐. เมืองไทย ๗๑ จังหวัด ของละออง
ศรีสุคนธ์
๑๑. บรรยายการท่องเที่ยวปราสาทหินพิมาย
ณ สยามสมาคม ของพันตำรวจตรี—
อ. ไชย เคนฟ้าเคน
๑๒. ประชุมจารึกสยาม ของท่านศาสตรา—
จารย์ ยอร์ช เซเดย์
๑๓. นิทานโบราณคดี เรื่อง ปราจิตร อรพินท์
ของหลวงบำรุงสุวรรณ
๑๔. จดหมายเหตุการกบฏเวียงจันทน์ และคำ
บรรยายของ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๑๕. เรื่องปราสาทหินพิมาย ของหลวงบริบาล
บุรณันท์ ในวารสารกรมศิลปากร เล่ม ๖
พ.ศ. ๒๔๕๕.

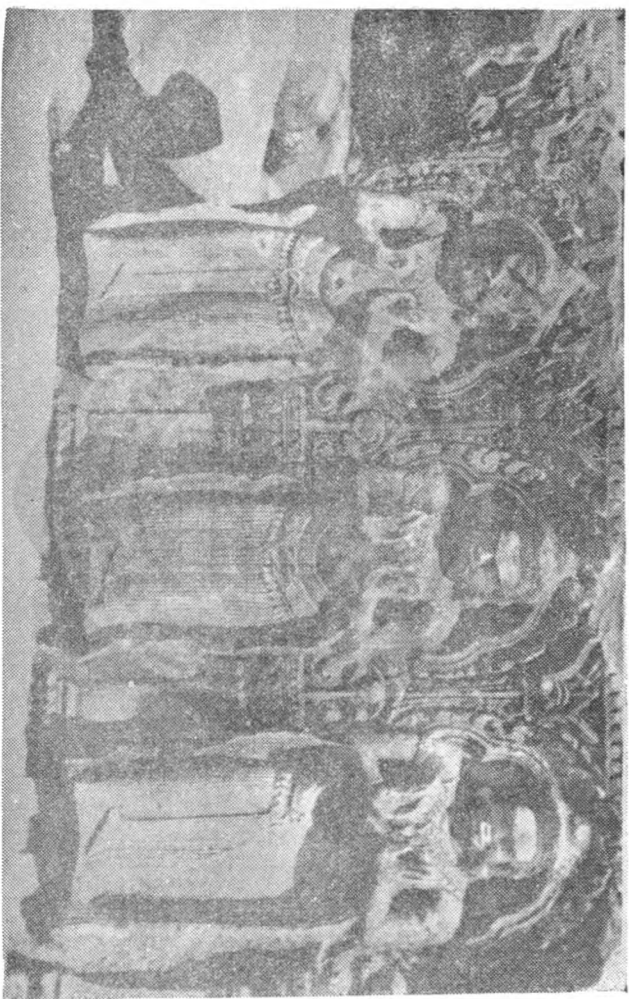
๑๖
ประตูด่านหน้า

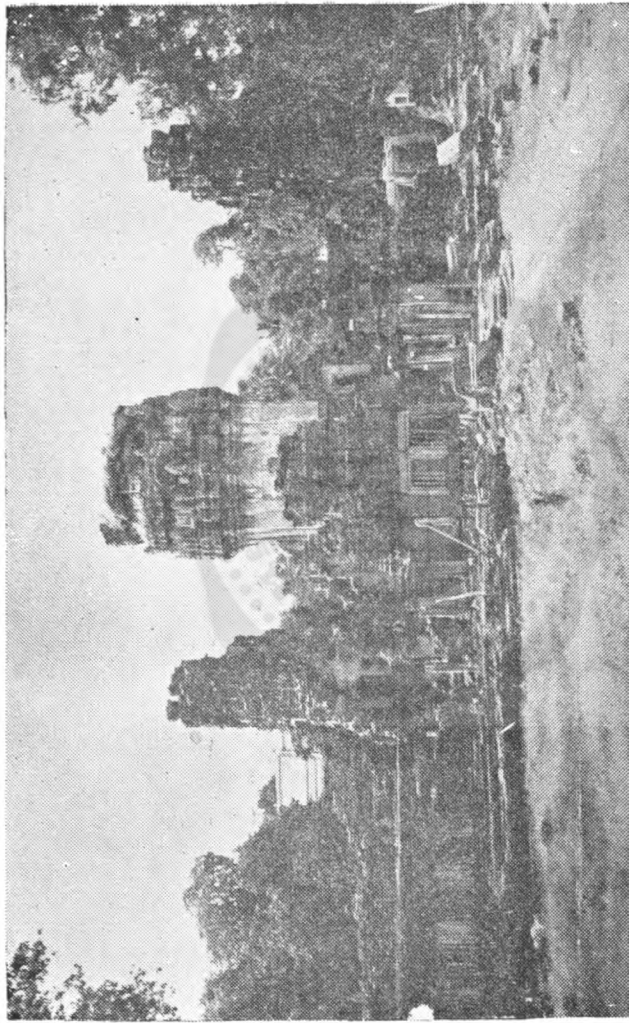
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ พระบรมราชินี
กำลังทอดพระเนตรปราสาทหินพิมาย

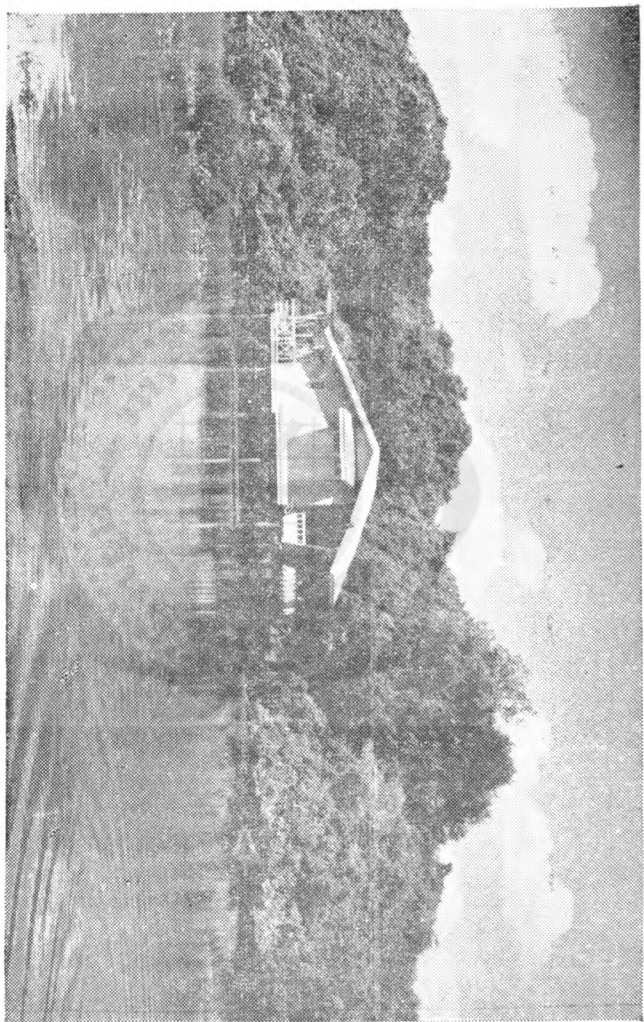
ลายสลักไวบนหินที่สลักพงลงมา

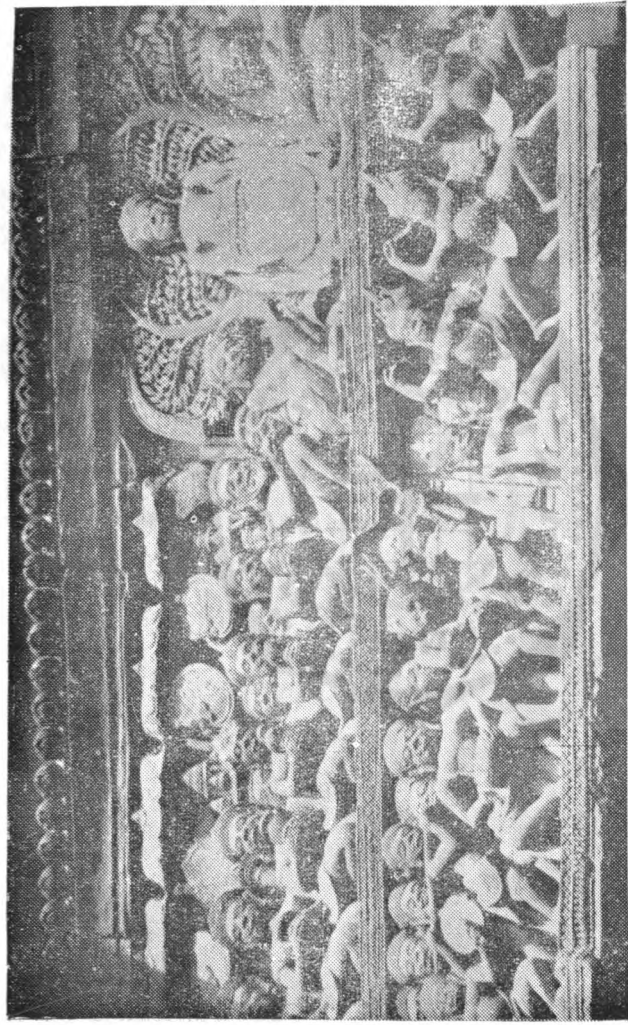
ศาลาลูกแป้นพระพุทธรูปปางสมาธิ

ปรากฏองค์ใหญ่ยอดหัก ได้งบประมาณซ่อม 1,057,000 บาท ในปี พ.ศ. 2502

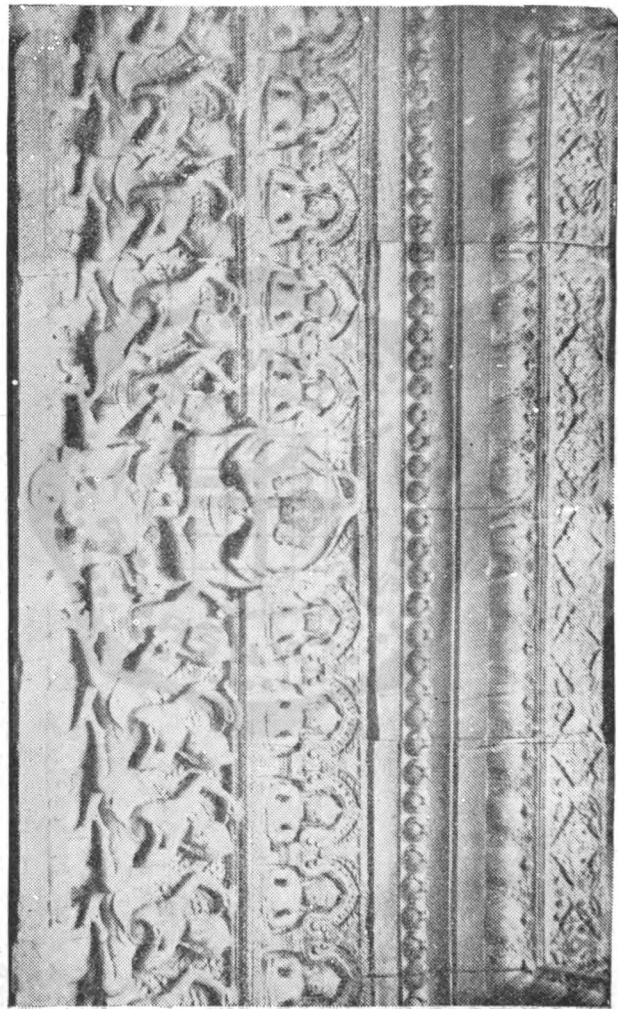

๙๘
ภาพงานสถาปัตย์

ลายประกอบบนกรอบประตูทางทิศตะวันตก แสดงถึงเรื่องพุทธประวัติ
ปรำกั ๑ (ตอนมารวิชัย)

พระนางพญาพิมลมาลี บอกละแฉกแด่พระยาอภัยภูเบศร กอปรเกษม

ประวัติปราสาทหินพิมาย

ปราสาทหินพิมาย เป็นโบราณสถานเก่าแก่ที่ใหญ่โตและนามหัตถ์จรรยแห่งหนึ่ง ออกแบบและควบคุมการก่อสร้างโดยพระวิเรนทราธิบดีวรมันมหาอำมาตย์ ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าไชยวรมันที่ ๕ เมื่อปี พ.ศ. ๑๕๑๑ ถึง ๑๕๔๔ นักปราชญ์ผู้ชำนาญทางช่างสันนิฐานว่า พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ แห่งกรุงกัมพูชาได้มาทำการซ่อมในปี พ.ศ. ๑๖๕๑ ถวายไว้เป็นพุทธาวาสหรือวัดในทางพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ไม่ใช่ปราสาทราชวังที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินแต่อย่างใด ฝีมือการก่อสร้างจัดว่าปราณีตวิจิตรพิสดาร มีรูปภาพและลวดลายต่าง ๆ สลักไว้ในหินอย่างงดงาม ถึงแม้ว่าปราสาทหินนครวัดของเขมร ฝีมือในการก่อสร้างและสลักลวดลายไว้บนหินก็ไม่ดีไปกว่าปราสาทหินพิมายเลย

ประวัติการก่อสร้างปราสาทหินพิมายนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดลงไปว่าเป็นวัน, เดือน, ปีใด ข้าพเจ้าขอกล่าวเอากำหนดวันสร้างปราสาทหินนครวัดของเขมร ซึ่งนายพันตำรวจตรี อ. ไชยเคนฟ้าเคน นายตำรวจนอก

ราชการชาวฝรั่งเศส ซึ่งตีพิมพ์ลงในหนังสือ The journal of The Siam Society volum 17 (Part 1) Issued to Members of the Society April 1923 ว่า กำหนดวันนับย้อนหลังลงไปที่ได้สร้างนครวัดนั้น ยังกเนแน่นอนลงไปไม่ได้ แท้จริงย้อนหลังที่จะตั้งและกำหนดเวลาแน่นอนของการก่อสร้างโบราณสถานอันใดอันหนึ่ง ซึ่งกินเวลาสร้างนับเป็นเวลาร้อย ๆ ปีไม่ได้ช้อยู่เอง แต่จดหมายเหตุเรื่องประเทศเขมรครั้งโบราณฉบับนั้น ได้มีผู้ศึกษาได้ความรู้เพียงพอ ที่จะยึดเป็นหลักดำเนินการค้นหาได้บ้างว่า โบราณสถานดังกล่าวนี้ ได้สร้างขึ้นรัชสมัยของกษัตริย์ใด

วิธีการค้นหานี้จะสะดวกยิ่งขึ้น ถ้าที่ลายจำหลักแห่งหนึ่งในฉลียงด้านประจิมตามที่ทราบกันอยู่แล้ว ได้แสดงภาพกษัตริย์พระองค์หนึ่ง พร้อมด้วยบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เสด็จอยู่ กับทั้งผู้สกลยังได้จารึกพระนามและนามประกอบภาพนั้นไว้ด้วย กษัตริย์นั้นทรงพระนามสืบเนื่องมาแต่บรรพบุรุษเดิมว่า พระบรมวิษณุโลก และข้าราชการบริพารทั้งหลายนั้น มีเป็นจำนวน

มากมีนามเป็นคู่ ๆ นามหนึ่งเป็นนามตัว อีกนามหนึ่ง
 ใช้คำลงท้ายว่า วารมัน น่าเชื่อว่าเป็นนามบอกยศอย่าง
 ใดอย่างหนึ่ง แต่เนื่องจากข้อบกพร่องอันหนึ่งซึ่งน่าเสีย
 คายอยู่ ปรากฏว่าเท่าที่อักษรจารึกได้เปิดเผยพระนาม
 แห่งกษัตริย์เกือบจะทุกพระองค์ของนครวัดนั้น เห็นอยู่
 โดยชัด แต่พระนามบรมวิศณุโลกดังกล่าวมาแล้วนั้น
 หาได้มีอยู่ในจารึกแห่งใดไม่ นอกจากปรากฏอยู่ที่ลาย
 จาหลักดังกล่าวแล้วเท่านั้น เป็นอันว่าพระนามบรม
 วิษณุโลกนี้ น่าจะได้ใช้เรียกกษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งใน
 สองหรือสามพระองค์ ซึ่งเรายังไม่ทราบพระนาม ตาม
 ที่ได้ทรงสืบมาแต่บรรพบุรุษเดิมเป็นแน่ ความจริงตาม
 กำหนดเลือกจำกัดตรงพระนามที่ว่า อุตยาทิตยวารมัน
 ที่ ๒ (ในราว ค.ศ. ๑๐๔๕-๑๐๖๕ หรือ พ.ศ. ๑๕๘๐
 -๑๖๐๔) กับพระนามที่ว่า สุริยวารมันที่ ๒ (ค.ศ.
 ๑๑๑๒-๑๑๖๒ พ.ศ. ๑๖๕๕-๑๗๐๕) ดังที่ข้าพเจ้าได้
 เคยข้แจงมาแล้วในหนังสือเรื่องการพิจารณาลายจำหลัก
 ในนครวัด (B.C.A.I. 1911, P. 128) นั้น ถ้าสามารถ
 ทราบได้โดยแน่นอนที่จะทราบว่า ข้าราชบริพารบางคน

ซึ่งเสด็จโดยพระบรมวิมลโลก เป็นข้าราชการบริพารคน
 เดียวกันกับบรรดาที่เสด็จโดยพระอหยาทิตยวามันที่ ๒
 ซึ่งเราทราบพระนามของพระองค์จากที่อันมาแล้วเมื่อไร
 เมื่อนั้นก็น่าจะว่าปัญหานายอมจะกระจำงตนเอง ใน
 การที่จะทราบเรื่องพระนามจริง ของกษัตริย์องค์ใดองค์
 หนึ่งทั้งสองพระองค์นั้น แต่ในทันทีที่ออกนั้นแหละ จะ
 กล่าวด้วยพระบรมวิมลโลก แต่อักษรจารึกก็ยังหาได้
 เป็นเครื่องช่วยความวินิจฉัยของเราไม่ ทั้งนี้ใช้ว่าอักษร
 ที่จารึกนั้นจะบอกพร้อมด้วยข้อความก็หาไม่ได้ แต่ขอ
 ความนั้นชวนให้คิดคำว่า วามัน ซึ่งเป็นยศของ
 ข้าราชการดั่งปรากฏที่นครวัดนั้น กลับมาปรากฏในที่
 จารึกอีกด้วย แต่ควรสังเกตว่าคำว่า วามัน คือนั้น
 ปรากฏอยู่ในสมัยต่าง ๆ ซึ่งเป็นการพื้นวิสัยที่จะทราบ
 ตัวจริงของผู้ที่ดำรงอยู่ในยศนั้น ที่เราจะลงความเห็น
 ได้ก็ต่อเมื่อว่า ถ้ายศนั้น ๆ ปรากฏอยู่ในจารึกประกอบ
 กับมีนามตัวบุคคล ซึ่งเป็นนามเดียวกันกับที่ปรากฏใน
 ตาย้าหลักแห่งนครวัด อักษรจารึกเท่านั้นได้ตรวจดูแล้ว
 หาได้มีความสอดคล้องต้องกันดังกล่าวนั้นก็หาไม่ จึง

เป็นการไร้ประโยชน์อยู่เอง ที่จะค้นหาข้าราชการตัวจริง
ชื่อนามและยศอันเดียวกันกับข้าราชการคนใดคนหนึ่ง
บรรดาที่ได้เสด็จโดยพระบรมวิศณุโลกนั้น แต่ต่อมาก็
ได้อักษรจารึกชนอีกคนหนึ่ง พอที่จะตัดทอนความยุ่ง
ยากนเสียบได้

อันอักษรจารึกนั้นคิดไปก็ไม่น่าจะกล่าวว่า เป็น
อักษรที่เกิดขึ้นใหม่ทีเดียว แม้ว่าจะได้เห็นจารึกเด่น
อยู่ ณ ทางเข้าประตูด้านทางทิศใต้ ของกำแพงวัดชนบท
สองของวัดในพิมาย อักษรจารึกนี้ นายแอมโมเนีย และ
นายเดอลาของกิแอร์ก็หาได้กล่าวถึงไม่

ความภาษาเขมรที่ข้าพเจ้าตั้งใจไว้ว่า จะพิมพ์โดย
พิสดารในหนังสือกล่าวด้วยเรื่องเขมรชุดต่อไป บรรยาย
ด้วยการสร้างเทวรูปเสนาบดีไตรโลกวิชัย ในมหา
ศักราช ๑๐๓๐ (พ.ศ. ๑๖๕๑) ซึ่งเป็นเสนาบดีของเจ้า
พิมาย โดยกษัตริย์ศรีวเรนทราบดีวรมัน แห่งเมือง
โลกปุทลเป็นผู้สร้าง (1030 Caka astami roc pusya
adityavara nu vrah kamsaten jagat vimaya)
มหาศักราช ๑๐๓๐ วัน ๑๑๒ พระกมรแดงอัญศรี

วิเรนทราบดี พนมเมืองโนกพกุล (เมืองสมพิกุล) ได้
ประดิษฐานพระเจ้าเสนาบดีไตรโลกวิชัย ผู้เป็นเสนาบดี
ของพระเจ้าพิมาย

เทพเจ้าทว่าน เชอแนว่าเป็นเทวรูปสำคัญในวัด
พิมาย ดังปรากฏโดยชื่อของเทวรูปนั้น ตั้งแต่ได้เริ่ม
สร้างวัดแล้ว เสนาบดีไตรโลกวิชัยปรากฏแนบอยู่ว่าได้
ประดิษฐานอยู่ในช่องทวาร ซึ่งมีอักษรจารึกอยู่นั้นเอง
เช่นเดียวกับที่ปราสาทบายนนั้น ศาลากลางตรงทางเข้าไป
สู่เฉลียงชั้นที่ ๒ ได้สร้างอุทิศให้เป็นทปประดิษฐานของ
เสนาบดีฝ่ายกลาง แห่งกองทัพนาคบุรพาติศ ส่วนผู้ที่
จะได้สร้างนั้นข้าพเจ้าไม่ได้สงสัยเลยว่า จะไม่ใช่พระ
กมรเดงอัญศรีวิเรนทราบดี พนมเมืองโนกพกุล ซึ่ง
ปรากฏภาพอยู่ที่นครวัด ในหมู่ข้าราชการบริพารของพระ
บรมวิศณุโลกนนั้น ความจริงเราไม่ได้เผชิญหน้ากับยศ
สามัญเสียแล้ว โดยที่ปรากฏว่ายศนั้นกลับไปมีชั้นที่ ๒
ครั้ง ทนครวัดก็ขอเมืองโนกพกุล [Bois de bakula
(Mimusops Elengi)] ที่เรียกกันนั้นก็เป็นตำแหน่งหน้าที่
ราชการอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นเดียวกับคำว่า “วิเรนตรา-

บัตว์รมัน” ที่ลายจำหลักนั้นซึ่งเป็นสิ่งที่สังเกตได้จาก
นามตัวว่า (Anak Sanjak Aso Vrya Phlan) ซึ่ง
เป็นนามประกอบ ถ้ามั่นใจได้ว่านาม วิเรนทราบัตว์รมัน
เมือง โฉกพกุล ทนคร วัด เป็น นาม เดียว ที่ปรากฏอยู่ใน
พิมาย ก็พอจะลงความเห็นเกี่ยวแก่พระบรมวิศณุโลก
โดยการนับต่อไปนี้

เป็นการเกือบจะว่าได้ว่า ไม่จริง ในข้อที่ว่าพระ
วิเรนทราบัตว์รมันเป็น ข้าราชการ การที่ได้รับพระราชทาน
บรรดาศักดิ์ในสมัยอยุธยาที่สัตว์รมันที่ ๒ ซึ่งได้สวรรณ
คตเสียเมื่อ ๔๓ ปี (คเนโดยประมาณอย่างต่ำที่สุดก่อน
สมัยที่พระวิเรนทราบัตว์รมันได้ทรงสร้างวัดที่พิมายนั้น)
สิ่งที่ควรเชื่อถือที่สุดว่าภายหลังเมื่อได้รับราชการเป็นข้า
ของกษัตริย์นั้น ธรณินวรมันที่ ๑ ซึ่งพระวิเรนทราบัตว์
รมัน ได้ถวายศิลปกิจไว้เป็นฝีมือในการสร้างสถานที่
ต่างๆ ในพิมายนั้น พระวิเรนทราบัตว์รมันคงจะดำรง
ตำแหน่งอยู่ในบรรดาศักดิ์นั้นต่อมาจนกระทั่งถึงรัชกาล
สมัยของกษัตริย์สุริยาวรมันที่ ๒ ซึ่งขึ้นเสวยราชสมบัติ
ในปี ค.ศ. ๑๑๑๒ (พ.ศ. ๑๖๕๕) เพียงช่วงเวลา ๔ ปี

เท่านั้น ภายหลังเมื่อได้สร้างเทวรูปเสนาบดีไตรโลก
 วิษยเทพมาขึ้น จึงเห็นได้ว่ากษัตริย์สุริยวรมันที่ ๒
 นั้นเอง ซึ่งปรากฏในภาพจำหลักที่นครวัด อันทรงพระ
 นามว่า พระบรมวิศณุโลก อนึ่ง หากจะถือว่ากษัตริย์
 พระองค์เป็นผู้สร้างนครวัดก็ดี หรือหากจะสันนิษฐาน
 เอาว่า โบราณสถานอื่นนี้ได้สร้างไว้เพื่อเชิดชูพระเกียรติ
 โดยผู้สืบทอดตระกูลของพระองค์ต่อมาก็ดี นครวัดนั้น
 อย่างไรเสียก็คงไม่สร้างขึ้นก่อน ค.ศ. ๑๑๑๐ (พ.ศ.
 ๑๖๕๕) นั้นได้ ซึ่งเป็นสมัยที่กษัตริย์สุริยวรมันที่ ๒
 เสวยราชย์อยู่ก่อนประการหนึ่งเท่าที่ปรากฏว่าอักขระในอัก
 ษรจารึกที่ลายจำหลักนั้น ได้มีขึ้นก่อนอักษรจารึกของ
 กษัตริย์สุริยวรมันที่ ๒ ซึ่งได้เสวยราชในปี ค.ศ. ๑๑๘๒
 (พ.ศ. ๑๗๒๕) นั้น ก็พอที่จะกำหนดประมาณอย่าง
 สูงได้ว่า เวลาที่สร้างโบราณสถานนี้อยู่ระหว่างปี ค.ศ.
 ๑๑๐๕-๑๑๘๐ (พ.ศ. ๑๖๔๘-๑๗๒๓)

อักษรที่จารึกที่พิมาชช่วยเราทางอ้อม ให้ทราบ กั
 หนดเวลาที่สร้างนครวัดได้นั้น แสดงให้เราเห็นเพิ่ม
 เต็มอีกว่า โบราณสถานทีพิมาชนั้นได้สร้างเสร็จในปี

ก.ศ. ๑๑๐๘ พ.ศ. ๑๖๕๑ และเป็นดังนี้จนเป็นอันว่าได้
สร้างก่อนนครวัด ซึ่งเลดละม้ายคล้ายกันมาก
ความข้อนั้นไม่แปล่าประโยชน์ในการที่จะพิจารณาประวัติ-
ศาสตร์การสถาปนิกของเขมร

การถือเอาว่า พระบรมวิศณุโลกเป็นกษัตริย์องค์
เดียวกันกับพระสุริยวรมันที่ ๒ นั้น นายแอมโมเนียได้เคย
กล่าวไว้ก่อนแล้ว ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีที่จะสนับสนุนคำ
รับรองเพิ่มเติมเข้าอีกด้วย เท่าที่องค์พระยานแห่งความ
เชื่อถือในเรื่องนี้ ได้ปรากฏอยู่แทบทุกเรื่อง อันว่า
ด้วยเรื่องการพิจารณา เรื่องประเทศเขมรสมัยโบราณ

เมืองพินายแต่เดิมเป็นเมืองของชนชาติละว้าชื่อว่า
“พินายะ” พอตกเป็นของขอมๆ ออกเสียงเพี้ยนไป
เป็น “พินายะ” เช่นเดียวกับคำว่า “วิมาน” ขอม
ออกเสียงเป็น “วิมายะ” และต่อๆ มาก็เป็นพินาย
แต่ชาวพินายกลับเชื่อว่าพินายนั้นมาจากคำว่า “พินา”
อันเป็นคำของนางอรพินท์ อทานชนเมื่อเห็นพระเจ้า
ปราจิตรครุฑซึ่งกลับมาหาตน เรื่องปราจิตรน เป็นนิยายที่
เกี่ยวกับปราสาทหินพินายซึ่งเล่าต่อๆ กันมาดังจะได้เล่า

สู่ท่านฟังในตอนต่อไป คำว่าพม่านั้นเป็นเพียงคำสันนิ
ฐานเท่านั้น หากที่จะยืนยันว่าอันไหนถูกอันไหนผิด แต่
คงจะไม่ใช้คำว่า “พม่า” มากกว่า ถึงอย่างไรก็ตาม
ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านผู้เชี่ยวชาญทางอักษรศาสตร์และโบ
ราณคดีคงจะบอกเราได้สักวันหนึ่ง ว่าพมามาจากคำ
อะไรกันแน่

พมายุแต่เดิมเป็นดินแดนของชนชาติ ละว้า หรือ
ลาว ซึ่งเป็นเจ้าของดินเดิม ทั่วความเจริญกว่าชาติอื่นๆ
ในแคว้นสุวรรณภูมิ ในกาลต่อมาพวกขอมหรือเขมรมี
อำนาจมากขึ้นได้ยกกองทัพไปตีชนชาติละว้าได้ เมืองพิ
มายไว้ในอำนาจ พ.ศ. ๑๖๔๓ หรือบางที่จะก่อนนั้น
มาหลายศตวรรตแล้วก็ได้กับทั้งยังทำให้ควรที่จะเชื่อได้
ว่าเมืองพมายเป็นเมืองที่เก่าแก่ของเขมร อันเป็นที่ตั้ง
มณฑลราชธานีมีความเจริญรุ่งเรือง และสำคัญที่สุดของ
ขอมเมืองหนึ่งที่มีพระมหาอุปราชของเขมรมาตั้งปกครอง
โดยชนตรงต่อนครกรุงธม อันเป็นเมืองหลวงของขอม
สมัยนั้น เมื่อราว พ.ศ. ๑๑๔๓ เขมรได้แผ่อำนาจมาปก
ครองอาณาเขตตามลุ่มแม่น้ำมูลทั้งหมด ก่อนที่พวกญก

กองทัพมาปราบได้ชัยชนะแก่พวกพม่าที่นั่นคือประเทศเขมร
 ครั้งสุดท้ายในปัจจุบันนี้ ได้ตั้งตัวขึ้นโดยชาติเขมรก็ก
 หน่ง ซึ่งครั้งหนึ่งได้รวบรวมอาณาเขตทั้งหมดของประเทศ
 ไทยปัจจุบันนี้ และตลอดลุ่มแม่น้ำโขงไว้ในอำนาจ
 ด้วยในเวลาทีพื่อชนรามคำแหงมหาราชได้ทรงสลักศิลา
 จารึกที่กรุงสุโขทัยเมื่อปี พ.ศ. ๑๘๓๕ ด้วยข้อความต่างๆ
 นั้น มณฑลนครราชสีมาและอุบลเดียนมืองคร่งนั้นยัง
 เป็นเมืองขึ้นของเขมรอยู่ ครั้นภายหลังต่อมาในระหว่าง
 ทัพพระเจ้าอู่ทอง(พระรามาธิบดีที่ ๑)เสวยราชสมบัติตั้ง
 เมืองหลวงขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา(ปีพ.ศ. ๑๘๕๒—๑๘๑๒)
 ได้ทรงทำศึกกับพระบรมล้าพงษ์เจ้าเขมร ไทยได้ชัย
 ชนะเขมรและได้แคว้นแคว้นโคราชคืน แต่เป็นเวลานาน
 ที่เดิยวทีพวกเขมรได้ปกครองอาณาเขตทางภาคปัจฉิม—
 ทิศของมณฑลนี้ และพิมายนี้อาจจะมีพวกเขมรปะปน
 อยู่อีกเป็นเวลานาน ถึงแม้ว่ากองทัพลาวของพระเจ้าฟ้า
 ่องม จะได้ชัยชนะเป็นครั้งเป็นคราวตามที่ได้กล่าวมา
 แล้วข้างต้นกิด ภายหลังก็ได้จดเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้น
 ไว้เป็นลำดับมา ส่วนมณฑลนครราชสีมา และพิมาย

ไม่ได้กล่าวถึงเลย ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช พระองค์ได้ส่งนายช่างกลชาวฝรั่งเศส ได้จัด
การสร้างบ่อนปราการ และค่ายคูเมืองนครราชสีมา ซึ่ง
เป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญคอยป้องกันราชอาณาจักรเพื่อ
มิให้ข้าศึกล่วงล้ำเข้ามาง่าย ทางลาดเขาสูงแม่น้ำบุรพา
ใต้ ในขณะที่นั้นเมืองพิมายก็ได้ถูกกระเตรียมด้วยเมือง
หนึ่ง เหมือนกับหัวเมืองที่ชนกับมณฑลนครราชสีมา
ทั้งหลาย

กาลต่อมาได้ทราบว่าเมืองพิมาย ได้ตกเป็นของ
กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อกรมหมื่น
เทพพิพิธพระเจ้าลูกยาเธอ ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
พระบรมโกศรู้แห่งกรุงศรีอยุธยาได้มารวบรวมกำลังสอง
สุมผู้คนชาวเมืองออกต่อสู้พะม่าที่ยกเข้ามาตี แต่กลับ
พ่ายแพ้กองทัพใหญ่ของพะม่า ที่ปากน้ำโยทกาใน
มณฑลปราจีนบุรี พระองค์ก็ได้เสด็จลี้ภัยไปตั้งมั่นอยู่ที่
ด่านโคกพระยาแขวงเมืองนครราชสีมา พระยานครราชสีมา
ไม่ยอม กรมหมื่นเทพพิพิธได้ให้คนไปลอบฆ่า
พระยานครราชสีมาเสีย แล้วเข้าครอบครองเมืองนคร

ราชสีมาอยู่ได้ ๔ - ๕ วัน หลวงแพ่งน้องชายพระยา
 นครราชสีมา ได้ไปหาสมรรถพรรคพวกมาจากเมือง
 พิมาย มาชิงเอาเมืองนครราชสีมาคืน จับได้กรมหมื่น
 เทพพิพิธ หลวงแพ่งจะปลงพระชนม์ด้วยเหมือนกัน
 แต่เจ้าเมืองพิมายส่งสารด้วยเห็นว่า เป็นราชตระกูล ให้
 จำไว้ที่เมืองพิมาย รันกรุงศรีอยุธยาได้เสียแก่พะม่า
 แล้ว เจ้าเมืองพิมายได้ทราบว่าจะมาได้กวาดต้อนเอา
 ราชตระกูลไปหมด ไม่มีเชื้อพระวงศ์จะสืบตระกูล เจ้า
 เมืองพิมายเป็นคนนับถือราชตระกูล จึงบอกให้กรมหมื่น
 เทพพิพิธเป็นใหญ่ กรมหมื่นเทพพิพิธได้แต่งตั้งให้
 เจ้าเมืองพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุรียงศรี เป็นผู้สำเร็จ
 ราชการบ้านเมือง หลวงแพ่งไม่ยอมอ่อนน้อม ก็คิดจะ
 ตั้งตัวเป็นใหญ่บ้าง เจ้าพระยาศรีสุรียงศรีทำอุบายฆ่า
 หลวงแพ่งเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงได้อาณาเขตนคร
 ราชสีมา แต่งตั้งปกครองอยู่เมืองพิมาย และเมื่อ พ.ศ.
 ๒๓๑๓ หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ยกกองทัพไปตีเมือง
 พิษณุโลก และถูกบันทึขงหมตองกลับมา ครั้นบาดแผล
 หายแล้ว ก็ได้ทราบข่าวว่าเจ้าพระยาฝางมาตีได้เมือง

พิษณุโลก ก็ทรงดำริจะไปตีเมืองพิษณุโลกอีก พอทราบข่าวว่าปลัดกองพะม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น ได้หนีไปเข้ากับกรมหมื่นเทพพิพิธเจ้าเมืองพินาย จึงโปรดยกทัพเป็นสองทัพ ให้พระมหามนตรีและพระราชวรินทร์ยกไปทัพหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรียกไปอีกทัพหนึ่ง

ทางฝ่ายเจ้าพินาย ก็ได้ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แต่งกองทัพออกไป ๒ ทัพ โดยให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ พระมหามนตรี (เสา) และม่องย่า (ปลัดทัพของสุกี้) คุ่มทัพไปตั้งอยู่ที่ตำบลจอหอทัพหนึ่ง และพระวรวงศาธิราชไปสังกัดอยู่ที่ด่านกระโทกทัพหนึ่ง กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตีทัพที่จอหอ ได้จับตัวแม่ทัพได้ทั้ง ๓ คน ให้ประหารชีวิตหมด ส่วนทัพของพระวรวงศาธิราชก็แตกเหมือนกัน พระวรวงศาธิราชหนีไปอยู่เมืองเสียมราฐแดนกำพูชา เจ้าพินายได้ทราบว่ากองทัพของตนเสียที จึงได้พาครอบครัวหนีไปอยู่เมืองเวียงจันทร์ ขุนชนะกรมการเมืองได้อาสาไปจับมาได้ และได้สำเร็จโทษเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ ตั้งแต่กาลบัดนั้นเป็นต้นมา เมืองพินายก็มีแต่ความซำรุดทรุดโทรม ขาดความเอา

ใจใส่เรื่อยมา ปราสาทหินพิมายก็มีแต่ต้นไม้และหญ้าง
ขึ้นกรุงรัง มีแต่ทางอำเภอให้คนมาตากถางเท่านั้น
และต่อมาปราสาทหินพิมาย ก็ได้ขึ้นอยู่กับผู้ว่าราชการ
จังหวัด พงศกมาเป็นของกรมศิลปากรเมื่อไม่กี่ปีมานี้

ก่อนที่จะได้กล่าวถึงเรื่องราวของปราสาทหินพิมาย
หรือปราสาทหินที่มีอยู่ตามต่าง ๆ ทั้งในประเทศไทย
และต่างประเทศนั้น จำเป็นต้องกล่าวถึงประวัติศาสตร์
ในประเทศอินเดียก่อนเพื่อให้เรื่องติดต่อกัน ถ้าจะยก
แต่เรื่องปราสาทหินมากล่าวเลยทีเดียว ก็จะเป็นเหตุ
ให้ท่านผู้อ่านไม่เข้าใจ ว่าของโบราณ เช่นปราสาท
หินพิมายเป็นของโบราณมาแต่สมัยไหน ตั้งแต่ก่อนมี
ความเป็นไปอย่างไร ถึงได้สร้างปราสาทหินขึ้น เพราะ
ของโบราณโดยมากเป็นสิ่งที่ทำขึ้นในทางศาสนา

ประวัติศาสตร์ในประเทศอินเดีย

ศาสนาอันเป็นศาสนาใหญ่ ๆ ที่มีอยู่ตอนต่อพุทธ
กาลนั้นมีอยู่หลายศาสนาด้วยกัน ในที่นี้จะกล่าวแต่
พระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์เท่านั้น ศาสนาทาง
สองศาสนานี้ต่างก็สอนให้เชื่อกรรมเหมือนกัน แต่สอน

อุปบายที่จะให้พนักกรมผลิตต่างกันเป็นข้อสำคัญคือ ศาสนา
 พุทธสอนว่า มนุษย์ที่จะได้ดีหรือชั่วแล้วแก่ความ
 ประพฤติของตนเอง ผู้อื่นผู้ใดจะกระทำมิได้ แม้
 แต่พระพุทธเจ้าเอง ก็เพียงแต่เป็นผู้ชี้ทางให้ประพฤติ
 เท่านั้น ส่วนศาสนาพราหมณ์สอนว่า มีพระผู้เป็นเจ้า
 อยู่บนสวรรค์ อาจจะบรรดาลให้ความดี หรือความชั่ว
 ให้แก่มนุษย์ได้ ถ้ากระทำให้ชอบพระหฤทัยของพระผู้
 เป็นเจ้าก็จะได้ดี ถ้ากระทำไม่ชอบพระหฤทัยของพระ
 ผู้เป็นเจ้า ก็จะบรรดาลให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อน
 หรือถ้าวอกอย่างหนึ่ง ตามพระพุทธศาสนาว่า “จะ
 พ้นทุกข์ได้ด้วยตนเอง” ตามทางศาสนาพราหมณ์ว่า
 “จะพ้นทุกข์ได้ด้วยพระผู้เป็นเจ้า” คำสอนทั้งสอง
 ศาสนานี้ผิดกันดังนี้ คนธรรมดาสามัญเข้าใจศาสนา
 พราหมณ์ได้ง่ายกว่าศาสนาพุทธ เพราะตามธรรมดา
 มนุษย์ตั้งแต่เกิดมา ก็ได้อยู่ในความปกครองของผู้ใหญ่
 เช่น พ่อ, แม่ เป็นต้น มีความรู้สึกมาแต่เยาว์วัยว่า ผู้
 ใหญ่น่าจะให้ความทุกข์และความสุขแก่ตนได้ ก็เข้าใจ
 คติที่สอนให้ถือพระผู้เป็นเจ้าได้ง่าย แต่พระพุทธ

ศาสนาสอนให้ถือธรรม “ธรรมไม่มีตัวตนจะต้อง
พิจารณาใคร่ครวญด้วยปัญญาจึงจะเห็น ข้อมแข็งใจยาก
กว่าศาสนาพราหมณ์” คนที่โง่เขลาเบาปัญญาจึงเชื่อ
ศาสนาพราหมณ์มาก พระพุทธศาสนาเสียเปรียบ
ศาสนาพราหมณ์อย่างท่วมท้น แต่ศาสนาพุทธได้อาศัย
ธรรมอันเป็นความจริงเป็นหลัก พระพุทธเจ้าและเหล่า
พระสงฆ์พุทธสาวก จึงสามารถสอนให้คนเลื่อม
ใสได้ เพราะหลายชนเป็นศาสนาใหญ่ศาสนาหนึ่งสำหรับ
ประเทศ แต่การถือศาสนาทำให้เกิดแตกต่างกันเป็น ๒
นิกาย ตั้งแต่ทำหัตถิยสังคายนามาเป็นต้นมา คือนิกายฝ่าย
ใต้เรียกว่าศาสนาพุทธลัทธิหินยาน หรือ เถรวาท นิกาย
ฝ่ายเหนือเรียกว่าศาสนาพุทธลัทธิมหายาน หรือ อาริย-
วาท ในเมื่อศาสนาพุทธในอินเดียได้แยกออกเป็น ๒
นิกาย ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น พระสงฆ์ทั้ง ๒ นิกาย
ต่างก็ถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่
นิกายฝ่ายใต้ถือพระวินัยเป็นสำคัญ ส่วนนิกายฝ่ายเหนือ
ถือพระปรมัตถ์เป็นสำคัญ ด้วยตามคติของพระสงฆ์
นิกายฝ่ายใต้มุ่งจะรักษาพระธรรมวินัย ตามที่พระอริย-

สาวกได้ทำปฐมสังคายนาไว้ให้มั่นคงอยู่อย่างเดิม เช่น พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมิให้ผันแปรไปเป็นอย่างอื่น ส่วน คติทางฝ่ายเหนือมุ่งหมายจะเผยแพร่วรรณคดีศาสนาให้ มหาชนเลื่อมใสแพร่หลายเป็นสำคัญ ทั้งสองนิกายผิด กันดังนี้ พวกสงฆ์ฝ่ายเหนือคิดเห็นว่าวิธีสอน พระพุทธศาสนาแต่ก่อน ให้พระสงฆ์ประพฤติระบ ด้บกิจเลศของตนเองให้เป็นเยี่ยงอย่าง แล้วชักจูงให้คน ทั่วหลายประพฤติตามนั้นเป็นทางแคบ เพราะว่าคนท กิเลศกลาบัญญัติต่ำไม่มีใครคิดเห็นประโยชน์ ก็มีใคร เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงคิดหาวิธีใหม่เปลี่ยน เป็นมุ่งหมายเกลี้ยกล่อมชักจูงบุคคลให้เลื่อมใสในพระ พุทธศาสนาเสียก่อน แล้วจึงสั่งสอนให้ระบ ด้บกิจเลศ ภายหลัง เรียกว่าวิธีมหายาน หมายความว่า เป็นยาน พาหนะอัน กว้างใหญ่ ที่จะขนส่งสัตว์ให้ข้ามสงสารวัฏแล้ว เลยเรียกลัทธิเดิมว่าหินยาน หมายความว่า เป็นยาน พาหนะอันแคบ เมื่อศาสนาพุทธลัทธิมหายานได้เกิด ขึ้นด้วยความมุ่งหมายดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาพระสงฆ์ ฝ่ายมหายานก็ได้แก้ไขคติในพระพุทธศาสนา ผันแปร

ไปเป็นลำดับ เป็นต้นว่าพระนิพพานซึ่งความคติเดิมถือว่า
บุคคลจะพึงถึงได้ด้วยพระพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกโพธิ
หรือพระอรหันต์ขึ้นมาสพ พวกมหายานถือว่า ไม่ควร
มุ่งหมายที่จะเป็นพระปัจเจกโพธิ หรือเป็นพระอรหันต์
ขึ้นมาสพ เพราะจะไปนิพพานแต่ตัว ไม่เป็นประโยชน์
แก่ผู้อื่น ควรมุ่งหมายแต่พุทธภูมิอย่างเดียวจะได้พาผู้
อื่นข้ามสงสารวัฏเสียก่อน แล้วตนเองจึงจะเข้าพระ
นิพพานภายหลัง ก็มีความนิยมเช่นนั้นเป็นคำสั่งสอน
คนทั้งหลายให้มุ่งหมายเป็นพระโพธิสัตว์ แทนที่เคยมุ่ง
หมายให้บรรลุมรรคผลมาก่อนคือเมื่อบุคคลใดได้บำเพ็ญ
คุณวิเศษ เช่น เคยนับถือว่าเป็นพระอริยบุคคลก็ถือว่า
เป็นพระโพธิสัตว์ จึงเกิดนับถือพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ
ขึ้นในศาสนาพุทธลัทธิมหายาน

เมื่อเกิดการแข่งขันระหว่างศาสนาพุทธ และ
ศาสนาพราหมณ์ขึ้นในประเทศอินเดีย พวกทนบถ

๑ เรื่องนี้อ้างอิงอย่างครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส
ไม่รับพยากรณ์ที่พระทศกัณฐ์จะให้ได้ถึงนิพพานในชาตินั้น ขอ
อุปติเป็นพระพุทธเจ้าให้ได้ไปโรคสัตว์เสียก่อน

ศาสนาพุทธลัทธิมหายานซึ่งชอบแก้คดีเก่า ๆ อยู่แล้ว ก็ได้แก้ไขคดีพุทธศาสนา ให้คล้ายกับศาสนาพราหมณ์ยิ่งขึ้น เช่น แก้คดีที่นับถือว่าพระพุทธเจ้ามีมาแล้วในอดีต มีอยู่ปัจจุบันและจะมีในอนาคต เป็นพระตถาคตเหมือนกันนั้นว่า พระพุทธเจ้าขอมมีทั่วไปในอนันตจักรวาล คือมีพระอาทิตย์พุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง เกิดพร้อม กับโลกและประจำอยู่กับโลกนิรันดร์ แล้วว่า มีชยานิพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ อันเกิดจากอำนาจมานสมาบัติของพระอาทิตย์พุทธเจ้านั้น อยู่เป็นประธานในสวรรค์ชั้นฟ้า เป็นผู้บรรดาให้พระโพธิสัตว์จุติลงมา เกิดในมนุษย์โลก เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งส่งสอนเวไนยสรรพสัตว์ทั้งปวง ต่อมาพวกที่ถือลัทธิมหายานคิดทำพระ

๑ ทำเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ

๒ ทำอย่างพระพุทธรูปสามัญ ผิดกันแต่ที่พระหัตถ์ถือพระไวยโรจนะ ทำพระหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา ๑ พระอภัยมณีจะทำพระหัตถ์อย่างปางมารวิชัย ๑ พระรัตนสัมภาวะ ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานพร ๑ พระอมิตายะ ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิ ๑ พระอโนมลิตถะ ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานอภัย ๑

พุทธรูปปั้นใหม่อีกปางหนึ่ง เรียกว่า พระไภษัชยคุรุ^๑

พระโพธิสัตว์ซึ่งตามลัทธิหินยานถือว่ามีมาแต่อดีต
คือได้แก่พระพุทธเจ้าในชาติก่อน ๆ ซึ่งได้ตรัสรู้มาแล้ว
ทั้งนั้น มอนาคดพระโพธิสัตว์อยู่แต่พระศรีอาริยเมตตรัย
พวกคนพวกนี้ถือลัทธิมหายานได้แก่ใจให้พิสดารเท่านั้น
ออกไปอีก กำหนดเป็นรยานิโพธิสัตว์อย่าง ๑ มนุษย์
โพธิสัตว์อย่าง ๑ ทำนองเดียวกับสมมติพระพุทธเจ้านั้น
มีจำนวนมากมาย นอกจากพระโพธิสัตว์แล้วยังมีทาง
ดารา คือภรรยาของพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก ล้วน
มีมหิทธานภาพอวดตาลลงมายังมนุษย์โลก ช่วยเหลือ
มนุษย์ในคราวเกิดทรยศได้ ที่สำคัญที่เรียกว่า ธานิ-
โพธิสัตว์มี ๕ องค์คือ

๑. พระธัมมคัทธวโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระคำสอนของ
พระกถสันทรพุทธเจ้า
๒. พระวชิรปราชญ์โพธิสัตว์ ผู้รักษาพระคำสอนของ
พระโกนาคมพุทธเจ้า

๑ ทำเป็นพระพุทธป็นั้งขัดสมาธิ แต่พระหัตถ์ถือหมอน้ำมันตั่งข้าง
ถือนวธิ์บ้าง ถือนวฤทธาชาดที่เป็นโอสถมณีสถมณ เป็นตั่งบ้าง บางพวก
ถือว่า เป็นมนุษย์พระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง)

๓. พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระคำสอน
ของพระกัณโถปพทเจ้า
๔. พระรัตนปาณโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระคำสอนของพระ
โคตมตัณณภิกขุสรวิเชฐพระพทเจ้า
๕. พระวิศวาณโพธิสัตว์ จะเป็นผู้รักษาพระคำสอน
ของพระศรีอาริยะเมตตรัยพทเจ้าต่อไปในอนาคต
เมื่อเกิดพระโพธิสัตว์ขึ้นในพระพุทธศาสนา ตาม
คติของพวกมหายานเช่นนั้นแล้ว ทำให้พวกที่นับถืออยู่ใน
โดยเชื่อว่าคราวตกยุคเข็ญก็จะบนบาลศาล กล่าวให้พระ
โพธิสัตว์มาช่วยได้เป็นอันไม่แพ้เปรียบศาสนาพราหมณ์
พวกศาสนาพราหมณ์เห็นจะเป็นรอง ก็ได้แก้ไข ลัทธิ
ศาสนาของตนต่อไปอีก ให้ชื่อว่าลัทธิวิศณุเวณ อธิ-
บายว่าพระนารายณ์เป็นผู้บำรุงโลก เมื่อเกิดความเดือด
ร้อนร้ายแรงแก่โลกเมื่อใด พระนารายณ์ก็จะอวตาล
ลงมาช่วยปราบยุคเข็ญให้มนุษย์โลกได้รับความสุข โดย
อ้างวีระบุรุษซึ่งปรากฏมาในเรื่องพงศาวดาร เช่นพระ
กฤษณะกิด พระรามกิด แม่พระศากยะมุนีศรีสรรเพชญ์
พระพทเจ้ากิด ว่าเป็นพระนารายณ์อวตาลลงมาทางสัน

ตอนนั้นว่าพวกศาสนาพราหมณ์ฉลาดมาก ที่แก้ตัว
ของตนรวมเอาพระพุทธศาสนาไปได้อย่างแนบคาย^๑

พระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ต่อกัน
พุทธกาลนับถอยหลังอยู่แต่เฉพาะประเทศอินเดีย มาเริ่ม
แพร่หลายไปยังนา ๆ ประเทศ เมื่อครั้งแผ่นดินพระเจ้า
อโศกราช (พระเจ้าอโศกมหาราช) พระเจ้าอโศก
มหาราชได้เสวยราชย์ ณ เมืองปาฏลิบุตร เมื่อ พ.ศ.
๒๑๔ ต่อมาจากพระเจ้าปินธุสารอมิตมาฏเป็นรัชกาล
ที่ ๓ ในราชวงศ์โมริยะ เมื่อพระเจ้าอโศกได้เสวยราช
แล้วก็ตั้งพระทัยจะขยายราชอาณาจักรให้ใหญ่โตกว้าง
ขวางยิ่งออกไปเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าจันทรคุปต์ ซึ่ง
เป็นพระอัยยกาและพระเจ้าปินธุสารราชบิดา จึงยกกอง-
ทัพไปตีประเทศกลิงกราฐหมายจะขยายอาณาเขตไปทาง
ฝ่ายใต้อีก ก็ได้สมพระหฤทัยประสงค์ คือมีชัย
ชนะได้ประเทศกลิงกราฐไว้ได้ในอำนาจ แต่พระองค์ทรง
ทราบว่าการสงครามครั้งนั้น พวกชาวกลิงกราฐถูกฆ่า
ฟันล้มตายเป็นเรือนแสนก็เกิดสังเวชพระหฤทัยโดยทรง

๑ พวกแขกกลิงก็ไหว้พระพุทธรูปโดยถือว่าเป็นพระนารายณ์อวตาร

คำว่า การที่พระมหากษัตริย์มาหาขอเสวยเกียรติยศ
 และอาณาเขตด้วยการกระทำให้นุชนัยเดอดรอนล้มตาย
 อย่างนั้นหาสมควรไม่ ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พระเจ้า
 อโศกราชก็หันเข้าหาธรรมทางศาสนา ทรงเลือกเฟ้น
 ธรรมในศาสนาต่างๆ เห็นคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา
 เป็นที่พอพระทัย โดยสอนให้นุชนัยไม่มีเวรไม่มีภัย
 แก่กันและกัน จึงทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ประ
 กาศพระองค์เป็นอุปาสกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๕ และอุปถัมภ์
 พระพุทธศาสนาตลอดรัชกาลขึ้นยาน เพราะมีพระโมคค
 ลีบุตรศิษย์เถระเป็นสังฆนายก ทรงอุปการะพระสงฆ์
 ชงเป็นสห ธรรมิก แห่ง พระ โมคคลีบุตร ศิษย์ เถระให้บริ
 บุรณไปด้วยปัจจัย ๔ และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔ พระองค์ได้
 อดสาเหเสด็จไปนมัสการถึงเวฬุวนียสถาน ที่ ๔ แห่ง
 คือ ที่พระตถาคตเจ้าประสูติ ณ บาลุมพินี ในแขวง
 เมืองกบิลพัสดุ์ ที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ
 ณ โพธิพฤกษมณฑล ในแขวงเมืองกาบะ^๒ แห่งหนึ่ง

๑. เดียวนี้เรียกว่าตำบลรมมินเต อยู่ในแขวงเมืองปาลรัฐ

๒. เดียวนี้เรียกว่าตำบลพุทธคยา

ที่พระตถาคตเจ้าประทานปฐมเทศนา ณ ตำบลอิสิปตนมฤคทายวัน ในแขวงเมืองพาราณสี^๓ แห่งหนึ่ง ที่พระตถาคตเจ้าเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ณ ตำบลสาวัตถี ในแขวงเมืองกุสินารา^๔ แห่งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๓๐๓ เกิดพระราชศรัทธา แก่ กล้าถึงกับเสด็จออกทรงผนวช เป็นภิกษุภาวะในพุทธศาสนาอยู่ครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นแบบอย่าง ที่พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นศาสนูปถัมภก ทรงเอาอย่างภายหลังต่อมาจนถึงประเทศไทยเราก็มิ ดังเช่นพระมหาธรรมราชาลิไท กรุงสุโขทัย และพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาเป็นต้น ซึ่งพระเจ้าอโศกราชทรงกระทำ ทนบว่า^๕ เป็นคุณยิ่งแก่พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นผลสืบมา ช่างยืนมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ มี ๓ อย่าง คือ การสังคายนาพระธรรมวินัย เมื่อ (พ.ศ. ๓๐๑)

๑ การส่งทูตไปประกาศศาสนาในนานาประเทศ ๑ การสร้างพระสถูปเจดีย์ ๑ ซึ่งจะกล่าวย่อๆ ดังต่อไปนี้คือ
การสังคายนาพระธรรมวินัย การทำสังคายนา

๓ เดียวนี้เรียกว่าตำบลสารนาถ

๔ เดียวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย

พระธรรมวินัยนั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ในคราวที่พระเจ้าอโศกราช ทรงอุปการะพระสงฆ์คณะพระโมคคัลลบุตร ด้วยลาภสักการะต่าง ๆ นั้น พวกเดียรถีย์ถือโอกาสพากันเข้ามาปลอมแปลงบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์มากขึ้น จนเป็นที่รังเกียจของเหล่าพระภิกษุผู้บริสุทธิ์ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งพวกพระภิกษุคณะอจาริยวาท (คือพวกวัชชบุตรซึ่งแก้ไขพระธรรมวินัยเป็นวัตร ๑๐ ประการ) ซึ่งถูกคัดออกจากพวกเถรวาทเมื่อคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๒ นั้น ยังปะปนอยู่กับพระภิกษุสงฆ์ในคณะนั้นมาก เป็นเหตุให้ประพฤติดิปฏิบัติพระธรรมวินัยผิดกันไป พระเจ้าอโศกราชทรงทราบความข้อนี้ จึงอาราธนาพระเถรานุเถระทั้งหลายผู้ทรงธรรมวินัย มีพระโมคคัลลบุตรเป็นประธานให้สอบสวนไล่เลียงคติธรรมต่าง ๆ ในบรรดาพระสงฆ์ทั้งหลาย พระภิกษุองค์ใดแสดงไม่ได้ หรือแสดงผิดเพี้ยนไปเข้าแบบอย่างพวกอจาริยวาท ก็ให้พระภิกษุนั้น ๆ สึกเสีย แล้วให้พร้อม กันสาธยาย พระธรรมวินัยให้ถูก ต้องตามแบบอย่างพระมหากัสสป ได้ทำสังคายนาไว้แต่ครั้งแรกนั้น

นับเป็นการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ (นับคราวที่พระมหินทร
เถระสาธยายพระธรรมวินัยร่วมกับชาวสิงหลครั้งแรก
เป็นสังคายนาครั้งที่ ๔) ถึงแม้ว่าการกระทำสังคายนา
ครั้งที่ ๓ จะเป็นเพียงมขมาฐ คือท่องบ่นทรงจำกันไว้
โดยไม่มีการเขียนพระไตรปิฎกเกิดขึ้นก็ดี ทว่าชาวสิงหล
ทั่วไปเขียนพระธรรมวินัยขึ้นไว้เป็นตัวอักษร (คือ
สังคายนาครั้งที่ ๕) ก็เขียนขึ้นไว้ตามที่ได้ทำสังคายนา
ครั้งที่ ๓ นั้นเอง แล้วพระพุทธโฆษาจารย์ชาวอินเดีย
กลับไปแปลมาเป็นภาษามคธ (ซึ่งนับว่าเป็นสังคายนา
ครั้งที่ ๖) อีก พระไตรปิฎกที่พระพุทธโฆษาจารย์
แปลมาจากเมืองลังกาครั้งนั้น ยังเป็นหลักของพระพุทธ
ศาสนาอยู่จนทุกวันนี้

การส่งทูตไปประกาศพระศาสนา การส่งทูตไป
ประกาศพระพุทธศาสนายังนา ๆ ประเทศนั้น เป็นของ
สำคัญมาก หาไม่แล้วพระพุทธศาสนาจะไม่จรัสขยับขึ้น
หรือแพร่หลายไปในโลกได้เหมือนอย่างทุกวันนี้ พระ
เจ้าอโศกราชทรงเห็นการล่องหนไปในเรื่องนิต จึงได้ให้
พระโมคคัลลบุตร ทิศเถระ คัดเลือกพระภิกษุ ผู้ใหญ่ที่มี

ความสามารถส่งไปประกาศศาสนายังประเทศต่างๆ เพื่อ
ต่อไปภายหน้าพระพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมลง โดย
ปราศจากอุปถัมภ์ของผู้นำภาพเช่นพระองค์ พระ
พุทธศาสนาในประเทศอื่นๆ ที่ส่งทูตไปประกาศนั้น คง
จะยังยืนอยู่ได้บ้าง ขอนได้ผลสมประสงค์ของพระเจ้า
อโศกราชทุกประการ ด้วยพระพุทธศาสนาที่เจริญอยู่
ในประเทศต่างๆ ทุกวันนั้น เช่น ลังกา, พม่า, มอญ,
และไทย เป็นต้น นับว่าได้ตั้งต้นมาแต่ครั้งพระเจ้าอโศก
ราชซึ่งได้ส่งทูตมาประกาศพระพุทธศาสนาไว้แล้วทั้งนั้น
ส่วนจีน, ญี่ปุ่น, ชีเบต, และญวน ซึ่งถือลัทธิมหายาน
อันมีสมณะทูตมาเผยแพร่ ภายหลังก็ได้ทำตามอย่าง
พระเจ้าอโศกราชทั้งนั้น

การสร้างสถูปเจดีย์ การสร้างสถูปเจดีย์นั้น พระ
เจ้าอโศกราชได้ทำเอาเยี่ยงอย่างมาจากชาติกรีก ซึ่งราว
พ.ศ. ๒๐๐ เศษ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช แม่ทัพ
วิเศษพระเจ้าแผ่นดินเมืองมาเซโดเนีย ได้ยกกองทัพ
ใหญ่เข้ามาตีอินเดีย นอกจากทหารของพระองค์แล้ว
พระองค์ท่านยังได้นำเอาอานักปราชญ์และพวกช่างก่อสร้าง

ช่างปั้นและช่างแกะสลักหินทั้งศิลปวิทยาการ ตลอดจน
 ความคิดอ่านของคนชั้นสูงของกรีก เข้ามาเผยแพร่ใน
 ประเทศอินเดียด้วย ซึ่งชนชาติกรีกเองก็ได้รับถ่ายทอด
 มาจาก ชนชาติ อียิปต์ที่เจริญรุ่งเรืองมาช้านานแล้ว
 เช่น การสร้างประมิดด้วยหิน แกะสลักหิน ทำศิลาจารึก
 เบนโบราณสถาน และ โบราณวัตถุที่เก่าแก่จนชอลอชา
 ปรากฏทั่วโลกมานานแล้ว ซึ่งในประเทศกรีกมีการ
 สร้างเครื่องศิลา ตลอดจนการแกะสลักภาพและลวด
 ลายลงในหินทำศิลาจารึกตลอดจนการปั้นแม่ขอมานทุก
 วันนั้น เมื่อพระเจ้าอโศกราชได้ขึ้นเสวยราชและทำนุ
 บำรุงพุทธศาสนาเช่นนั้น ก็มีพุทธบริษัทมากขึ้นกว่าแต่
 ก่อนมาก การจะไปบูชาเวฬุเสถียนที่ ๔ แห่งนั้นไม่
 ค่อยจะทั่วถึงกัน และในเวลานั้นพระสถูปธาตุเจดีย์เดิม
 ทั้ง ๘ แห่งก็ได้ชำรุดทรุดโทรมศูนย์หายไปแล้วหลายแห่ง
 พระองค์ทรงคิดจะให้พุทธบริษัทได้สักการบูชาพระธาตุ
 ทั่วถึงกัน จึงได้รวบรวมพระบรมสารีริกธาตุขึ้นแห่งใหม่
 ไปบรรจุไว้ในสถูปเจดีย์ที่สร้างในที่ต่าง ๆ ประชานไปยัง
 บ้านเมือง ทั่วทั้งกาลังพอที่จะสร้างสถูปเจดีย์ขึ้นใหม่บ้าง

จึงเป็นเหตุให้เกิดแบบอย่างฝีมือช่างก่อสร้าง ซึ่งปรากฏ
อยู่จนตรานเท่าทุกวันนี้ เพราะการก่อสร้างแต่ก่อน
สมัยพระเจ้าอโศกราช ชาวอินเดียนิยมทำกันมาด้วย
เครื่องมือ พระองค์ได้มาก่อสร้างด้วยหินหรือศิลา ตลอด
ทั้งการสลักภาพเรื่องราวทางพุทธศาสนาและชาดกต่าง ๆ
ไว้ในสถูปเจดีย์แห่งต่างๆ เป็นครั้งแรก โดยถ่ายแบบ
มาจากชาวกรีก ที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชนำมา
เผยแพร่ดังกล่าวมาแล้ว แต่พระเจ้าอโศกไม่ได้รับเอา
มาทั้งดุ้น พระองค์ได้มาสร้างดัดแปลงให้เหมาะสมแก่
ขนบธรรมเนียมและประเพณีของชาวอินเดีย รูปทรง
ฐานการก่อสร้างสถูปเจดีย์ครั้งพระเจ้าอโศกนั้น มัก
ทำตัวสถูปกลมรูปทรงเหมือนโอหรือขันนาคว่า ข้างบน
ทำเป็นพุทธอาสน์สี่เหลี่ยมตั้งไว้ มีฉัตรปักบนนั้นเป็น
ยอดฐานพระสถูป ทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมรอบฐานทำเป็น
ที่เดินประทักษิณ มีราวล้อมรอบข้างภายนอกเหมือน
อย่างเครื่องมือ เพราะชนเดิมเขาทำกันไว้ด้วยเครื่องมือ
ที่กรอบรั้วและที่ฐานพระสถูป มักสลักลวดลายเป็น
เรื่องชาดกบ้าง เรื่องพุทธประวัติบ้าง ให้มหาชนทราบ

เพราะ เวลา นั้นยังไม่ มีหนังสือจะอ่าน กันให้ทราบเรื่อง
ราวแพร่หลาย

เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปยังนา ๆ ประเทศ
ครั้งแรกในสมัยพระเจ้าอโศกราชนั้นยังไม่ มีพระพุทธรูป
บูชา คงมีแต่สถูปเจดีย์เท่านั้น เช่น ที่นครปฐม ครั้ง
แรกก็มีแต่สถูปเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เท่านั้น
เมื่อพระโศณะเถระกับพระอูตตระเถระ เข้ามาเผยแผ่
ศาสนาครั้งนั้น ก็ได้ทำวงล้อมพระธรรมจักรขึ้นกราบไหว้
บูชา และมีหินสลักเป็นรูปกวางหมอบประกอบด้วย
หมายถึงปาวีตีปตนมฤคทายวัน การแกะสลักเป็นภาพ
พระพุทธประวัติที่ได้จัดทำเป็นรูปสิ่งอื่นแทน เช่น ก่อน
จะตรัสรู้ก็ทำเป็นรูปรอยพระพุทธบาท ตอนที่ตรัสรู้ก็ทำ
เป็นรูปพระพุทธอาสน์เปล่า ตั้งอยู่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์
ดังนี้ เป็นต้น

ในสมัยนั้น ในอินเดียยังถือประเพณีมาก่อนพุทธ
กาลอย่าง ๑ คือ ถือว่าไม่ควรทำรูปเคารพกัน เพราะฉะนั้น
ลวดลายที่ ทำเป็น เรือง พระพุทธประวัติแห่งใดที่จะต้อง
จะทำรูปพระพุทธเจ้า ก็คิดทำรูปเครื่องหมายอย่างอื่น

แทนพอให้รู้กันเป็นต้นว่า

ตอนประสูติ ก็ทำเป็นรูปพุทธรูปยืนถือกิ่งไม้
ไม่มีรูปพระโพธิสัตว์ด้วย ถ้ามีรูปพระโพธิสัตว์เป็นของ
ชนหลงเมอมพระพุทธรูปแล้ว

ตอนมารวิชัย ก็ทำฐานมีภาพพระยามาร และเสนา
มาร และนางธรณีประกอบ แต่แท่นนั้นปล่อยว่างไว้

ตอนตรัสรู้ ก็ทำฐานว่างเปล่าอยู่ใต้ต้นโพธิ์ และ
ตอนที่ประธานปฐมนิเทศน์ก็ทำฐานมีกัจจกรรูปพระปัญจ-
วัคคิ และ กวาง อันหมายถึงที่ได้ทรงแสดงพระธรรมเทศ
นาประกอบและที่ไม่มีกวางก็มี

ตอนพระนิพพาน บางทีก็ทำเป็นรูปสถูป บางทีก็
ทำเป็นแท่นเปล่าอยู่ใต้ต้นรัง มีรูปพระสาวกประกอบ
เป็นต้นเหตุที่สร้างพระบาทแท่น และฐานชุกชีในโบสถ์
วิหารสืบมาตราบเท่าทุกวันนี้

ต่อจากสมัยพระเจ้าอโศกราชมาอีกช้านาน ประ
มาณเกือบ ๑๐๐ ปี จึงเกิดธรรมเนียมการสร้างพระพุท
ธูปกันขึ้น ในวงพวกถือพระพุทธศาสนาในอินเดีย ดัง
จะกล่าวต่อไปน

มูลเหตุที่เกิดขึ้นพระพุทธรูป

เมื่อสิ้นรัชกาลของพระเจ้าอโศกราชแล้ว ต่อมาก็ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดในราชวงศ์โมริยะ มีอำนาจปกครองบ้านเมืองได้อย่างพระองค์ จึงเป็นเหตุให้ประเทศราชต่างแข็งเมือง เป็นอิสระชนตามๆ กัน แต่ส่วนพระพุทธศาสนานั้น ยังนับถือเป็นประธานของประเทศอยู่ทุกแห่ง ที่พระเจ้าอโศกได้ประดิษฐานไว้ ประจันประเทศอันอยู่ทางทิศพายัพ มีแว่นแคว้นคันธารราฐเป็นต้น ซึ่งชนชาวโยนกเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่มาก ในครั้งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช ทดได้มณฑลนั้น พวกแม่ทัพนายกอง ของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช ก็ได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าปกครองประเทศหลายคน และสมสู่อยู่ร่วมกับชาวอินเดียในมณฑลพหุพันธ์นั้น ชาวโยนกพวกนี้ เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกราชประกาศพระพุทธศาสนาไปยังที่นั้นได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา แต่ชาวโยนกเป็นฝรั่งเชื้อชาติกรีกเมืองมาเซโดเนีย เมื่อครั้งอยู่บ้านเมืองเดิมของตน เคยนับถือศาสนาอันนิยม

ทำรูปปั้นไว้กราบไหว้บูชาแทนพระผู้เป็นเจ้า ครั้นเข้าวัด
 ถือนิเวศนาพุทธกิจก็คิดทำพระพุทธรูปขึ้นกราบไหว้บูชาตาม
 ประเพณีนิยมของตน ซึ่งมีปรากฏอยู่ในตำนานว่า ทำ
 พระพุทธรูปขึ้นในรัชกาลพระเจ้าเม็นันเดอร์ หรือพระเจ้า
 เจ้ามิลินทร (ใน พ.ศ. ๓๖๓ - ๓๘๓) ซึ่งเรารู้จักกัน
 โดยมาก แต่แบบอย่างพระพุทธรูปที่พวกโยนกทำขึ้นนั้น
 เห็นจะไม่สู้แพร่หลายนัก เพราะประเทศคันธารราฐเป็น
 ประเทศเล็ก ๆ ความอัสสระภาพไม่มั่นคงถาวรนัก ปรากฏ
 ตามพงศาวดารอินเดียว่า เมื่อพวกโยนกกลับตั้งบ้าน
 เมืองเป็นอัสสระขึ้นไม่ได้นานเท่าใดนัก ก็มียกสกะ
 ขกกำลังมาจากภาคกลางของเอเชีย ซึ่งต่อเอาบ้านเมือง
 ได้จากพวกโยนกแล้ว พวกกุนาสะนมพระเจ้าแผ่นดิน
 เรื่องพระนามอยู่พระองค์หนึ่ง ทรงนามว่ากนิษกะได้ครอง
 ราชเมื่อ พ.ศ. ๖๑๓ ตั้งราชธานีอยู่เมืองปุมบุรี
 (เปตะวา) สามารถแผ่อาณาเขตลงมาถึงข้างใต้ พระเจ้า
 กนิษกะถึงแม้จะเป็นคนต่างชาติก็นับถือพุทธศาสนา แต่
 ทรงเลื่อมใสในลัทธิมหายาน (เห็นจะเป็นเพราะทาง
 ฝ่ายเหนือมีพระสงฆ์ฝ่ายมหายานอยู่มาก) มีความ

ประสงค์จะทำพระองค์ให้เป็นศาสนูปถัมภก เหมือน
 อย่างพระเจ้าอโศกราช จึงทรงให้สร้างเจดีย์สถานต่าง ๆ
 และทนบำรุงสงฆ์มณฑล ให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นใน
 คัณธารราช เหมือนอย่างพระเจ้าอโศกราช สิ่ง
 พระเจ้ากนิษกะ ได้ทรงทำในการอุปถัมภกพระพุทธ
 ศาสนา เป็นผลยั่งยืนมาจนทุกวันนี้ ๒ อย่างคือ

การสร้างพระพุทธรูปเจดีย์นี้ ก็ประสงค์จะทำตาม
 เชิงอย่างพระเจ้าอโศกราช คือสร้างพระธาตุเจดีย์
 ทำลวดลายเป็นเรื่องพุทธประวัติ เพื่อให้มหาชนเห็นแล้ว
 เกิดศรัทธาเลื่อมใส แต่พระเจ้ากนิษกะและพวกโยนก
 ในคัณธารราช มีเชื้อสายเป็นชาวประเทศอื่น ซึ่งไม่เคย
 ถิ่นคติห้ามมิให้ทำรูปเคารพอย่างชาติอินเดีย (และคติ
 นั้นถึงสมัยพระเจ้ากนิษกะก็เสื่อมไป) จึงรับคติพวก
 โยนก ให้ทำเป็นพระพุทธรูปในลวดลายเรื่องพระพุท
 ธิประวัติ ซึ่งมีให้ทำวัตถุนั้นแทนเหมือนเช่นแบบอย่าง
 มคธราช พระพุทธรูปจึงได้แพร่หลายแต่บัดนี้เป็นต้นมา
 เมื่อเกิดพระพุทธรูปไว้กราบไหว้บูชากันขึ้นในอินเดีย
 พระพุทธรูปก็แพร่หลายไปทุกที่

การสังคายนาพระธรรมวินัย ครั้งพระเจ้ากนิษกะ
 นั้น ชนเดิมให้รวมพระสงฆ์ฝ่ายเหนือและใต้เข้า
 ด้วยกัน แต่ไม่สามารถจะทำได้ เพราะพระสงฆ์แตก
 กันเสียแต่นั้นแล้ว จึงให้ประชุมแต่สงฆ์ฝ่ายเหนือ
 ฝ่ายเดียว แล้วให้ทำสังคายนาขึ้นที่เมืองปรัญบุรี เมื่อ
 พ.ศ. ๖๒๔ พระธรรมวินัยที่ได้ทำสังคายนาคราวนี้ ทำ
 ขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต อันเป็นเหตุให้พระไตรปิฎกเกิด
 แตกต่างกันขึ้น เพราะพวกฝ่ายเหนือนับถือพระไตรปิฎก
 ภาษาสันสกฤต ที่ทำสังคายนาขึ้นใหม่ พวกทางฝ่ายใต้
 นับถือพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธ ซึ่งทำสังคายนาแต่
 ครั้งพระเจ้าอโศกราชเป็นหลักพระพุทธศาสนาสืบมา

เมื่อพุทธศาสนาเริ่มแผ่ไปถึงนานาประเทศ ภาย
 นอกอินเดียเมื่อราว พ.ศ. ๓๐๑ ครั้งพระเจ้าอโศกราช
 ได้ส่งสมณะทูตให้เที่ยวไปประกาศสั่งสอน ข้อนี้อาจ
 กันว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปสั่งสอนถึงประเทศนั้นๆ
 ก็ได้ หรือว่าได้อพยพอันเป็นบริโศกเจดีย์ไว้แก่ครั้งพุทธกาล
 เช่นอ้างว่า ได้พระเกษาของพระองค์ไว้ก็มี หรือว่า
 พระพุทธองค์ ได้ทรงเหยียบบรอยพระบาทประจานไว้ก็ได้

เป็นแต่ข้ออ้างอันเกิดขึ้นภายหลังทั้งสิ้น แม้แต่การรับ
 พระพุทธศาสนาไปในครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ที่
 มีเรื่องราวเป็นหลักฐานพอเชื่อถือได้ ในทางพงศาวดาร
 ก็มีแต่ลังกาทวีปประเทศเดียวเท่านั้น นอกนั้นก็มิได้
 โบราณวัตถุปรากฏอยู่เป็นสิ่งสำคัญ ขอสังเกตได้ว่า
 พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังประเทศไหนเมื่อใด
 ว่าตามหลักฐาน ที่มีโบราณวัตถุสถานปรากฏอยู่ในประ
 เทศต่าง ๆ จนบัดนี้ มีเค้าเงื่อนว่าทางทิศตะวันตกของ
 ประเทศอินเดีย พระพุทธศาสนาไปแพร่ไปไกลเท่าใด
 นัก ปรากฏอยู่เพียงอาณาเขตประเทศเบอเซียเท่านั้น
 ส่วนทางทิศอื่นปรากฏว่า แผ่กว้างออกไปได้ไกลมาก
 ทางทิศเหนือแผ่ไปพ้นเขาหิมาลัย ไปจนกลางทวีปเอเซีย
 อันบัดนี้เป็นอาณาเขตของประเทศรัสเซีย ต่อมาจบ
 ประเทศจีน ทางทิศตะวันออกแผ่ออกไปไกลกว่าทุกทิศ
 ตั้งแต่ประเทศพม่า มอญ เขมร ญวน จีน เกาหลี ไป
 จนสุดประเทศญี่ปุ่น ทางทิศใต้ก็แผ่ไปตามประเทศทั้ง
 หลายที่เป็นเกาะในมหาสมุทร ตั้งแต่เกาะลังกา เกาะ
 สุมาตรา เกาะชวาตลอดลงไปจนถึงปอนิโอ แต่พระ

พุทธศาสนาที่แผ่ไปในนานาประเทศดังกล่าวมา ค่อยแผ่
ออกไปเป็นลำดับนั้นเป็นเวลาหลายร้อยปี ในขั้นต้นพวก
ชาวอินเดียไปสั่งสอนเสียก่อน ชาวประเทศนั้นๆ เกิด
เลื่อมใสรับเอาพระพุทธศาสนา ประดิษฐานไว้ในเมือง
ของตน แล้วสั่งสอนกันเองสืบมา

การที่ชาวอินเดียได้นำศาสนาพุทธ ไปสั่งสอนใน
นานาประเทศนั้น ย่อมไปตามเส้นทางคมนาคมที่มีมา
ก่อนพุทธกาล พวกชาวอินเดียที่ไปค้าขายหรือไปตั้งภูมิจำ
เนาซึ่งต่างประเทศนั้น ใครนับถือศาสนาใด ก็นำ
ศาสนานั้นๆ ไปประพฤติและปฏิบัติ และได้สั่งสอนให้
ชาวประเทศนั้นๆ ให้ประพฤติและปฏิบัติตามเป็นทำนอง
เดียวกันทั้งศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนาแต่คติ
ศาสนาทั้ง ๒ นั้น ผิดกันในเรื่องสำคัญที่ศาสนาพราหมณ์
สอนศาตราคม อันเกี่ยวข้องไปถึงการปกครองบ้านเมือง พระ
พุทธศาสนาสอนแต่ในทางปฏิบัติอุทิศการหนึ่งศาสนา
พราหมณ์ให้ประโยชน์ยิ่งหย่อนกว่า กันตามชั้นของบุคคล
ฝ่ายพระพุทธศาสนาให้ประโยชน์เสมอกันมิได้เลือก
ชั้นของบุคคล เหตุนี้ศาสนาทั้ง ๒ จึงเจริญรุ่งเรืองใน

ต่างประเทศผิดกัน ประเทศใดที่ชาวอินเดียได้ไปมีอำนาจปกครอง ศาสนาพราหมณ์ก็เจริญรุ่งเรืองในประเทศนั้นๆ เช่น ประเทศชวา กำพูชา เป็นต้น ประเทศใดที่ชาวอินเดียมิได้ไปปกครอง พระพุทธศาสนาก็จะรุ่งเรืองในประเทศนั้น เช่น ประเทศจีน ญี่ปุ่น พม่า มอญ ไทย เหล่านี้ เพราะศาสนาพราหมณ์ต้องอาศัยอำนาจพวกทนต์ถือศาสนาพราหมณ์จึงไม่สู้จะชวนชวายในการเทวสังสอนศาสนานัก ส่วนพระพุทธศาสนาอาศัยแต่ความเลื่อมใสโดยฝ่ายเดียว การเทวสังสอนจึงเป็นกิจสำคัญมาแต่ครั้งพุทธกาล และพุทธศาสนาได้เผยแพร่นานาประเทศนั้น ก็เพราะพระเจ้าอโศกราชให้เทวไปสังสอน การส่งทูตไปประกาศศาสนาในนานาประเทศจึงนับเป็นเกียรติยศอันสำคัญ อย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ผู้เป็นศาสนูปถัมภก พระเจ้ากนิษกะได้เป็นมหาราชขึ้นในอินเดียก็ได้ให้ไปเทวสังสอน พระพุทธศาสนายังนานาประเทศตามเข็มนาอย่าง พระเจ้าอโศกราชที่ได้ทรงกระทำมาแล้ว

พวกที่ไปทำการสังสอน พระพุทธศาสนายังนานา

ประเทศนั้น ข้อมไปตามทางคมนาคม ซึ่งชาวอินเดียได้
 ไปมากับประเทศนั้นๆ มาก่อน เป็นต้นว่าพวกที่ไปทาง
 ทิศเหนือ และทางทิศตะวันตกมักจะเป็นชาวอินเดีย ฝ่าย
 เหนือที่เดินมาจากคันธารราฐ ไปทางประเทศเปอเซีย
 หรือกลางทวีปเอเชียไปจนถึงประเทศจีน พวกที่มาทาง
 ทิศตะวันออกมักจะเป็นพวกมัชฌิมประเทศมาจากมคธ-
 ราฐลงมาทางลังกาทวีป หรือเลียบอ่าวเบงกอลมาทาง
 พม่า มอญ ไทย พวกที่ไปทางใต้มักจะเป็นพวกอินเดีย
 ทางบักซ์ไต้ เล่นเรือมายังเกาะสุมาตรา เกาะชวาและ
 ออกมาเมืองจาม (คือประเทศญวนตอนใต้เมืองเว้ตัน)
 และเมืองขอม เพราะเหตุนี้การถือสิทธิพระพุทธศาสนา
 ตลอดจนแบบแผนพุทธเจดีย์ ในนานาประเทศ จึงต่างกัน
 ประเทศทางฝ่ายตะวันตกและฝ่ายเหนือ (ของอินเดีย)
 มักทำเจดีย์ตามแบบชาวคันธารราฐ และถือพระพุทธ
 ศาสนาลัทธิมหายาน ประเทศทางฝ่ายตะวันออกมักทำ
 ตามแบบแผนของชาวมคธราฐ ประเทศทางฝ่ายใต้มัก
 ทำตามแบบแผนของชาวอินเดียฝ่ายใต้ และนับถือ
 พุทธศาสนาธิริณยาน เพราะพวกอินเดียทางฝ่ายเหนือ

นับถือลัทธิมหายาน พวกทางฝ่ายใต้และมคธนับถือพระ
พุทธศาสนาลัทธิหินยานดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อศาสนาต่างๆ เกิดขึ้นในอินเดียและได้เผยแพร่ออกไป
ไปตามที่ต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว ก็มีการสร้างสถูปเจดีย์ขึ้น
แข่งกันเพื่อประดิษฐาน รูปต่างๆตามความเลื่อมใสของ
ตน เช่น พวกที่นับถือพระพุทธรูปศาสนาพุทธมหายานก็ได้สร้างรูปพระโพธิสัตว์และสาวกอื่นๆ มีหน้าและ
แขนมากกว่ามนุษย์ธรรมดา ทางศาสนาพราหมณ์ก็ได้สร้างรูปพระพรหม พระกฤษณะ พระนารายณ์ทั้งทวยเทพ
อื่นๆ ขึ้นตามเทวสถาน ขึ้นกราบไหว้บูชา มีพิธีต้องทำ
การบวงสรวงมากหลาย บรรดาสิ่งที่ก่อสร้างขึ้นประดิษฐาน
รูปที่เคารพดังกล่าวมานี้ ที่เรียกกันว่าปราสาทหินนั้น จะสร้างด้วย
อิฐหรือศิลา หรือทั้งสองอย่างผสมกันก็ได้ ขึ้นชื่อว่าปราสาทหินแล้ว
ไม่ได้สร้างไว้เป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินแต่อย่างใด แต่หากว่าสร้างไว้เป็น
พุทธาวาสหรือวัดในทางศาสนา หรือเป็นเทวสถานในทางศาสนาทั้ง
สน

ประเทศไทยก่อนขอมเข้ามาครอบครอง

เมื่อได้พรรณาเรื่องประวัติ ของพระพุทธศาสนาใน
อินเดียมานานาประเทศ อันเป็นเหตุที่มาของการสร้างโบ
ราณสถานหรือที่เราเรียกกันว่าปราสาทหินแล้ว ในครั้ง
พระเจ้าอโศกราชได้ส่งพระเถรานุเถระ ไปประกาศพระ
พุทธศาสนานั้นปรากฏนามว่า พระองค์ได้ส่งพระอูตร
เถระกับพระโสณะเถระ ไปประกาศพระพุทธศาสนาใน
แคว้นสุวรรณภูมิประเทศ ประเทศสุวรรณภูมินี้ไม่ทราบ
ว่าครั้งแรกที่พระโสณะเถระกับพระอูตรเถระ ไปประดิษ
ฐานพระพุทธศาสนาที่ใด นักปราชญ์ฝ่ายไทยก็อ้างว่า
จังหวัดนครปฐมเดิวนั้น พะมาก็อ้างว่าเมืองสะเทิมเป็น
สุวรรณภูมิ พวกลาวและเขมรก็อ้างว่าเป็นสุวรรณภูมิ
เหมือนกัน แต่ใครจะอ้างว่าที่ใดก็ถูกทั้งนั้น เพราะขอบ
เขตสุวรรณภูมินั้นมีอาณาเขต ตั้งแต่รามัญประเทศไปจด
เมืองมอญและตั้งแต่พะม่าไปจดแหลมมลายู (ดูเทศนา
บรรยายพงศาวดารสยามของสมเด็จพระยาดำรงศรีราชาน
ภาพ) แต่ไม่ทราบแน่ชัดว่าสุวรรณภูมินั้นเป็นเมืองใดแน่

ตามจดหมายเหตุจันอ้างว่า อาณาเขตทวาราวดีเป็นช่ออา
ณาจักรใหญ่ ตั้งอยู่ระหว่างเมืองศรีเกษตร (คือพะม่า)
และเมืองอิสานบุรี (คือเขมร) อันเป็นช่อเมืองอันเป็น
ราชธานียังไม่พบหลักฐาน ส่วนสุวรรณภูมินั้นแต่เดิมเป็น
ที่อยู่ของชนหลายชาติ เช่น มอญ ขอม ละว้า และอื่นๆ
ขอมมีอาณาเขตอยู่ทางทิศตะวันตกของอ่าวไทย ตั้งแต่
ปากแม่น้ำโขงไปจนถึงทิวเขาตงเล็ก มอญมีอาณาเขต
อยู่ทางลุ่มแม่น้ำสาละวิน (คง) ชาติละว้าเป็นชาติใหญ่
มีความเจริญกว่าชาติอื่นแยกกันอยู่ถึง ๓ อาณาเขต อา
ณาเขตซึ่งอยู่ทางใต้คือท้องที่ซึ่งเคยเป็นมณฑลกรุงเทพฯ
มณฑลอยุธยา มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี มณ
ฑลนครสวรรค์ มณฑลปราจีนบุรี (และบางที่จะแผ่เอา
อาณาเขตออกไปถึงมณฑลจันทบุรีด้วย) รวมเป็นอาณา
เขตหนึ่งเรียกว่า อาณาเขตทวาราวดี มีเมืองเป็นราชธา
นีอยู่ที่นครปฐมบัดนี้ อีกอาณาเขตหนึ่งอยู่ทางข้างเหนือ
คือท้องที่ซึ่งเคยกำหนดเป็นมณฑลพายัพทุกวันนี้ ตลอด
ขึ้นไปจนถึงเมืองล่อเมืองเงินทางเหนือแม่น้ำโขง รวม
กันเป็นอาณาเขตหนึ่ง เรียกว่าอาณาเขตขางหรือโยนก

อีกอาณาเขตหนึ่งซึ่งอยู่ทางฝ่ายตะวันออก คือท้องที่ซึ่ง
เคยกำหนดเป็นมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑล
ร้อยเอ็ด และมณฑลอุบล และต่อออกไปจนถึงฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงทางทิศตะวันออกเป็นอาณาเขตอันหนึ่ง เรียก
ว่าโคตรบูรหรือพนม ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองพนมริม
แม่น้ำโขงเมืองลาวเดิมตามทิวป่าภูเขาดำเอนแบ่งออกเป็น
๓ อาณาเขตดังกล่าวมาแล้ว แต่ละอาณาเขตต่างก็มีผู้
ปกครองเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กัน มีเวลารบพุ่งกัน และ
เป็นมิตรไมตรีต่อกันตามเหตุการณ์ บางคราวก็เกี่ยว
เนื่องเชื่องค้เป็นสัมพันธมิตรกัน ดังปรากฏในตำนาน
เมืองศรีบุญไชยว่า เจ้าเมืองลพบุรีให้นางจามเทวีราช-
ธิดาอภิเสกกับราชบุตรของ เจ้าเมืองในอาณาเขตมอญ
แล้วตั้งขึ้นไปครองเมืองศรีบุญไชย คือเมืองลำพูน
ในมณฑลพายัพ บัดนี้ ยังมีของ โบราณ เป็นพยานอยู่จน
เดี๋ยวนี้ ๒ อย่าง คือพระเศียรพระละโว้ ซึ่งกล่าวว่านำ
ขึ้นไปจากเมืองลพบุรี และวัดจามเทวี (กู่กู่) ว่าสร้าง
โดยชาวละโว้ ส่องสงนเป็นฝั่มขอหมเก่าโดยแท้

เหตุที่ขอมมีอำนาจขึ้นและแผ่อาณาเขต มาบังลาว

หรือละว้าน มีพวกอินเดียพวกหนึ่งได้ลงเรือมาทางใต้
 อ้อมแหลมมะลายู โดยภายใต้งานำของพราหมณ์ผู้
 เป็นหัวหน้าชื่อ โกณธัญญะ เป็นนักปราชญ์ที่ทรงวิชา
 คุณมากมาขึ้นที่ราชอาณาจักรขอม เพราะเหตุใดไม่
 ปรากฏ โกณธัญญะ ได้อภิเษกสมรสกับนางพระยาขอม
 เป็นพระมหากษัตริย์ปกครองประเทศนั้น เมื่อราว พ.ศ.
 ๖๐๐ ราชวงศ์ขอมจึงกลายเป็นเชื้อชาวอินเดีย อาศัยเหตุ
 ที่ชาวอินเดียรอบรู้จริยธรรมชาวประเทศตะวันออก เมื่อ
 ได้ปกครองขอม ขอมก็รุ่งเรือง และมีอำนาจยิ่งกว่า
 อาณาจักรอื่นๆ ที่ติดต่อใกล้เคียงกันโดยลำดับมา ครั้นถึง
 พ.ศ. ๑๑๐๐ อาณาเขตโคตบูรเสื่อมอำนาจลง จนเกิด
 กบฏรบพุ่งกันขึ้นเองในบ้านเมือง พวกขอมเห็นได้ทีก็
 ขยายอำนาจครอบงำขึ้นไปถึงอาณาเขตโคตบูร เมื่อได้
 ชาวโคตบูรเป็นกำลังเพิ่มขึ้น ต่อมาก็ขยายอาณาเขต
 ครอบงำเข้ามาถึงอาณาจักรทวารวดี เมื่อหลัง พ.ศ.
 ๑๔๓๒ แล้วขยายอำนาจต่อไปถึงเขตโยนกด้วย ตั้งแต่
 นั้นพวกขอมก็ได้แผ่ดินลาวไว้ในอำนาจหมด แผ่นดิน
 ลาวที่พวกขอมได้ไว้ในอำนาจนั้น • พวกขอมปกครอง

โดยวิธีต่างกัน ๒ อย่าง คือ อาณาเขตทวาราวดีและ
 อาณาเขตโคตบรูอันอยู่ติดกับเมืองขอม พวกขอมไปตั้ง
 ปกครองโดยขอมให้ทำถนนหลวง สำหรับเป็นทาง
 คมนาคมกับเมืองชะโสธร (ราชธานี) ของขอมทำขึ้นไป
 ทางช่องเขาถึงแผ่นดินสูง ซึ่งเป็นอาณาเขตโคตบรูอยู่
 ก่อนสายหนึ่งทำเข้ามาทางแผ่นดินต่ำ (ผ่านจันทบุรี)
 เข้ามาถึงเมืองละโว้ (ลพบุรี) และต่อขึ้นไปตามลำน้ำสัก
 จนถึงเมืองพิษณุโลก สุโขทัย และสวรรคโลกอีกสาย
 หนึ่ง (รอยถนนขอมที่กล่าวนี้ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้)
 ทางตะวันตกก็จะมีถนนขอม แต่แดนเมืองลพบุรีไป
 ทางเมืองอุทอง เมืองนครปฐม เมืองราชบุรี จนถึงเมือง
 เพชรบุรีอีกสายหนึ่ง เมื่อมีทางไปมาสะดวกแล้ว พวก
 เขาก็เข้าไปตั้งภูมิลำเนา ปกครองอยู่เมืองที่อุดมสมบูรณ์
 เมื่อขอมไปตั้งอยู่ที่ใด ก็เกณฑ์ผู้คนพลเมืองสร้าง
 เจดีย์สถานตามแบบอย่างช่างขอม ที่เป็นวัดในพุทธ
 ศาสนาก็มี เป็นเทวสถานตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ก็
 มียังปรากฏอยู่มากมายหลายแห่ง ซึ่งเรามักเรียกกันว่า
 ปราสาทหิน สร้างด้วยศิลาแลง เช่นที่ปราสาทสามยอด

เมืองลพบุรี วัดพระพรายหลวงเมืองสุโขทัย และวัด
 กำแพงแลงเมืองเพชรบุรีเป็นต้น สร้างด้วยศิลาทราย
 เช่นที่เมืองพิมาย และวัดพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัด
 นครราชสีมาบ้าง แล้วแต่จะหาศิลาอย่างไหนได้ง่ายใน
 ตำบลที่จะสร้างด้วยศิลาอย่างนั้น ถึงขนาดจะเล็กใหญ่
 แตกต่างกันอย่างใด แบบอย่างในการช่าง เช่น รูปทรง
 สันฐานและลวดลายก็เช่นเดียวกัน รู้ได้ว่าเป็นแบบอย่าง
 ของช่างขอมหมดทุกแห่ง ปราสาทหินที่ขอมสร้างไว้มี
 ประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีอยู่ในบัดนี้ ๒ อย่าง คือ
 อย่างที่ ๑ เป็นที่สังเกตว่า พวกขอมได้ไปตั้งปกครอง
 อยู่ที่ไหนบ้าง เพราะบรรดาเมืองที่ขอมไปตั้งปกครอง
 ขอมสร้างปราสาทหินไว้ทุกแห่ง อย่างที่ ๒ เป็นที่
 สังเกตว่า เมืองขอมไปตั้งอยู่นั้น เมืองไหนเป็นเมือง
 ใหญ่ในสมัยนั้นบ้าง หรือมีปราสาทหินหลายแห่งรวมกัน
 เช่นที่เมืองลพบุรี เมืองพิมาย เมืองไหนเป็นเมืองชั้น
 รองลงมา ปราสาทหินที่สร้างขอมลดหลั่นกันมาสุดแล้ว
 แต่เมืองไหนจะสำคัญกว่ากัน เช่น วัดเจ้าจันทร์เมือง
 สวรรคโลกเป็นต้น เมืองที่ขอมได้เข้ามาตั้งปกครองใน

แดนลาวครั้งนั้น ถ้าสังเกตปราสาทหินดังกล่าวมาแล้ว
 เมืองที่สำคัญในอาณาจักรโคตบูร คือ เมืองพิมาย เมือง
 ขุขันธ์ (ศรีสะเกษ) เมืองนางรอง (บุรีรัมย์) เมือง
 สุรินทร์ และเมืองนครราชสีมา กับเมืองสกลนครอีกแห่ง
 หนึ่ง กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางชายทะเล ด้านตะวันออกมี
 เมืองจันทบูรเป็นต้น และต่อมาถึงเมืองปราจีนบุรี นคร
 นายก ลพบุรี ส่วนเมืองลพบุรีนั้น เป็นที่ตั้งราชธานีมีอุป
 ราชปกครองอาณาจักรทวารวดีทั้งปวง อาณาเขตโคตบูร
 นั้นตั้งราชธานีมีอุปราชปกครองที่เมืองพิมาย ส่วนพวก
 อาณาเขตยางหรือโยนก ขอมปกครองอย่างเมืองประเทศ
 ราช พวกลาวปกครองกันเอง หาได้ส่งอุปราชไปปกครอง
 ไม่ เมื่อขอมเข้าปกครองเมืองลาวนั้น พลเมืองก็เป็น
 ลาวเป็นพื้น พวกขอมเป็นแต่มีลนาย ขอนมที่สังเกตได้
 ตามเจดีย์สถานที่ยังขอมสร้างปราสาทหินเมืองพิมายก็ด
 ปราสาทหินวัดพระพรหมหลวง เมืองสุโขทัยก็ดี ขอมมี
 ปราการและเชิงเทินล้อมรอบ เห็นว่าที่สร้างเช่นนั้น เมื่อ
 เวลาเกิดเหตุการณเช่นราชภฏรบกฏ จะได้อาศัยเจดีย์สถาน
 เหล่านั้นเป็นปราการป้องกันตัว พวกขอมมาปกครอง

แผ่นดินลาวมีอำนาจเต็มเปี่ยมอยู่ประมาณ ๒๐๐ ปี คือ
 หลัง พ.ศ. ๑๔๓๒ — ๑๖๐๐เศษ เหตุที่ขอมได้มีอำนาจ
 มาปกครองประเทศนี้ ตั้งราชธานีสำหรับอุปราชอยู่ปก
 ครองอาณาเขตลาวฝ่ายใต้ ณ เมืองลพบุรี นักปราชญ์ทาง
 โบราณคดี จึงเรียกโบราณสถานซึ่งสร้างขึ้นตามแบบ
 อย่างวิชาวังขอมเป็นสมัยหนึ่ง ตามชื่อราชธานีว่าสมัย
 ลพบุรี.

การสร้างปราสาทหิน

การสร้างปราสาทหินของขอมนั้น ขอมได้นำแบบ
 อย่างมาจากอินเดีย แต่ขอมไม่ได้นำเอาแบบอย่างมา
 ทั้งหมดหรือดำเนินตามแบบที่พระเจ้าอโศกราช ที่นำมา
 จากชาติกรีกเมืองมะสิโดเนียเลยทีเดียว ขอมได้นำ
 ศิลปและวิทยาการช่างเหล่านั้นมาดัดแปลงแก้ไข ให้
 เหมาะกับอุปนิสัย และระเบียบประเพณีของขอม มา
 สร้างเป็นพุทธรูปหรือเทวสถานให้ประชาชนประกอบ
 ศาสนกิจ หรือสร้างเป็นอนุสาวรีย์ เพื่อเป็นเกียรติแก่
 ผู้สร้างเองหรือบุคคลใดบุคคลหนึ่ง โบราณสถานของ

ขอมเหล่านั้ สร้างขันทงทางศาสนาพุทธและศาสนา
 พราหมณ์ จึงมีปราสาทหินแตกต่างกัน สลักลวดลาย
 เรื่องราวทางศาสนาแตกต่างกัน เช่นปราสาทหินพิมาย
 สร้างขันไว้ในทางพุทธศาสนา รู้ได้โดยภาพที่สลักสำ
 คัญๆ ล้วนเป็นเรื่องราวทางพุทธศาสนา ปราสาทหินเขา
 พนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นสงที่สร้างขันในทางศาสนา
 พราหมณ์ มีสลักลวดลายเป็นเรื่องทางศาสนาพราหมณ์
 นักโบราณวัตถุให้ข้อสังเกตไว้ ๒ อย่างคือ ปราสาทหินที่
 สร้างขันทงทางศาสนาพุทธย่อมทำพนด้า วิหารและปรangk
 ไม่หนุนฐานให้สงขันนั้ ถ้สร้างในทางศาสนาพราหมณ์
 มักจะยกพนฐานขันไปสง ๓-๕ ขัน ดัวปรangkหรือวิหาร
 ลอยอยู่บนพนฐานเพราะถือคติต่างกัน พระพุทธศาสนา
 ถือว่าพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว พุทธาวาส
 หรือวัด สำหรับบุคคลไปสักการะบูชาพุทธคุณ และไป
 ศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทางฝ่าย
 ศาสนาพราหมณ์ถือคติของเขาว่า พระอิศวรพระนารายณ์
 กติอยู่บนสวรรค์ การสร้างเทวสถานเหมือนอย่างวิมาน
 ถวายเป็นเจ้าสำหรับประทับ คราวเสด็จมาเยี่ยม

มนุษย์โลก เพื่อมิให้พระผู้เป็นเจ้ารังเกียจว่า ต้องลงมา
 ประปนหมุ่มมนุษย์ มนุษย์ต้องขึ้นไปเผ่า จึงหนุนพื้นและ
 สร้างปราสาทให้ลอยสูงที่เดียวประการหนึ่ง อีกประการ
 หนึ่งสังเกตดูรูปสลักตามทับหลังกรอบประตูว่า เป็นเรื่อง
 ทางศาสนาพุทธหรือศาสนาพราหมณ์สำหรับปราสาทหิน
 พม่าจะเป็นเจดีย์สถานที่สร้างขนตามศาสนาพุทธ ลัทธิม
 หายานที่เข้าใจเช่นนั้นเพราะที่ปราสาทใหญ่ ซึ่งเป็นประธาน
 ที่ทับหลังกรอบประตูทางทิศใต้ สลักเรื่องศาสนาพุทธ
 ตอนมารวิชัย ซึ่งเป็นตอนสำคัญที่สุดตามพุทธประวัติ

การสร้างปราสาทหินของขอม มอแรกเริ่มทำขน
 นั้น ขอมมีกำลังน้อยการช่างก็ยังไม่เจริญก็สร้างด้วยอิฐ
 ก้อน เช่น โบราณสถานเก่าแก่ที่สุด ในเมืองนครธม
 เมื่อขอมมีกำลังและอำนาจมากขึ้น ก็สร้างขึ้นด้วยหิน
 แต่ก่อนเพียงแต่เอาศิลาแลงหรือหินสกัดเอามาเป็นแท่ง
 มาสร้างขึ้นเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยม ไม่มีการเจียนหินให้
 เรียบร้อยแต่อย่างใด ประตูเข้าออกเพียงแต่เอาหินพาด
 ข้างบนก็เป็นประตูเท่านั้น ไม่มีการเข้าวงกลมแต่อย่างใด
 และไม่มีการสลักภาพลวดลายใดๆ เช่น ปราสาทหิน

องค์ที่สร้างขึ้น ประดิษฐานพระพุทธรูปทศกัณฐ์วัดพนม
วัน เมื่อขอมมีกำลังและอำนาจมากขึ้น การช่างเจริญขึ้น
มีความชำนาญชำนาญ ในการก่อสร้างปราสาทหินดีขึ้นกว่า
แต่ก่อน การสร้างปราสาทหินจึงค่อยสร้างเสริมต่อ หรือ
ทำให้สูงขึ้นจนละเอียดละออและสลักลวดลาย ทำประ
ตุน้ำต่าง มีช่องระบายลมให้อากาศและแสงสว่างส่อง
เข้าไปถึงข้างในได้ เช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทหิน
เขาพระวิหาร และปราสาทหินเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

ขอมได้เริ่มสร้างปราสาทหินไว้ในสุวรรณภูมิ ทั้ง
อุทิศไว้ในพระพุทธศาสนา และเทวสถานทางศาสนา
พราหมณ์ รวมทั้งสิ้นมีประมาณ ๑๐๐ แห่ง ขอมได้เริ่ม
สร้างตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๐๐ - ๑๖๐๐ เศษ จนกระทั่งขอม
เสื่อมอำนาจลง การสร้างปราสาทหินจึงได้ยุติลงตาม
ไปด้วย บรรดาปราสาทหินไม่ว่าจะสร้างอยู่ที่ไหน ทั้งใน
ประเทศขอมเองไม่ว่าใหญ่หรือเล็ก ยังทำไม่แล้วเสร็จสัก
แห่งเดียว ขอนสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงอธิบายว่า เป็นด้วยพวกขอมถือเป็นประ
เพณีอย่างหนึ่ง ว่าการสร้างปราสาทหินเป็นสิริมงคลแก่

บ้านเมือง คือแสดงว่า ใครมีอำนาจและกำลังมากจึง
 สามารถสร้างได้ เพราะฉะนั้น ยังสร้างได้อยู่ตราบใด
 จึงพยายามสร้างให้ปรากฏกิตติศัพท์ ว่าเมืองนั้นยังมีกำลัง
 สร้างปราสาทหินได้อยู่ ไม่มีเวลาหยุดการสร้างด้วยเหตุ
 นี้ จนเมื่อใดหมดกำลังดังเช่นถกขาศักดิ์สมาตักวาดเอา
 ผู้คนพลเมืองไปเสียดกหรือตกเป็นเมืองขึ้นของเมืองอื่น
 ถูกบังคับมิให้สร้างแข่งเมืองซึ่งเป็นเมืองใหญ่กิด จึงต้อง
 หยุด เพราะต้องหยุดด้วยความจำเป็นทุกแห่ง ปราสาท
 หินจึงเป็นของสร้างค้างไว้เสมอ การลงนิยมประเพณี
 ทั่วสร้างปราสาทเป็นมงคลนเอง กลับเป็นอัมมงคลให้
 ขอมถึงซึ่งความเสื่อมอำนาจ เพราะเอาผู้คนไปล้มตาย
 ในการสร้างปราสาทหินแห่งหนึ่งๆ เสียมากๆ เสียเวลา
 การทำมาหากินเป็นเหตุให้ยากจน ข้อนพวกเขมรทุก
 วันรับรองว่าเป็นความจริง พบกันว่าปราสาทหินทั่วไปได้
 สร้างขึ้นด้วยอิฐชนิดที่ไม่มี ชาติปูน สอ ปน อยู่อย่าง หนึ่ง
 (Laterite) และศิลา (Stone) อีกอย่างหนึ่งหรือ
 ทั้งสองอย่างรวมกัน ทางกระเคยได้นำอิฐและหินเหล่านี้
 ส่งไปให้แยกธาตุพิสูจน์ดูว่า เขาจะใช้วัตถุอย่างใด

ผสมอยู่บ้าง แต่เป็นของเก่าเกินกว่าที่จะทำการแยกธาตุ
 พิสูจน์เสียแล้ว เลยไม่รู้ว่ามีอะไรเจือปนอยู่บ้าง
 นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส ก็เคยได้ไปทำการแยกธาตุพิสูจน์
 ดูเหมือนกัน แต่ผลก็คือไม่ทราบว่าเป็นอะไรเช่นเดียวกัน
 กับเรา การสร้างโบราณสถานนั้น ถ้าทำการก่อสร้างขึ้น
 ด้วยไม้หรืออิฐก็คงจะไม่เป็นปัญหาอะไร แต่ว่าการสร้าง
 ด้วยหินนั้นเป็นสิ่งที่น่าปลาดและมหัศจรรย์ เพราะว่าหิน
 ที่นำมาก่อสร้างนั้นแต่ละก้อนใหญ่โต และมีน้ำหนัก
 กว่าบุคคลธรรมดาหลายเท่า ขัดเกลี้ยงเกลาและสลัก
 ลวดลายต่างๆ ไว้บนหิน ราวกับว่าหินเหล่านั้นอ่อน
 เหมือนขี้ผึ้ง ขอนหลวงบริบาลบริษัท ผู้เชี่ยวชาญ
 กรรมศิลป์ปรกถ่าไว้ว่า วิธีที่ขอมทำหินมาสร้างโบราณ
 สถานนั้น ชนเดิมเป็นหินโคลนเอาขึ้นไปปรับเขาทำไว้
 เสียก่อน แล้วจึงขัดหน้าหินให้เรียบ เมื่อหน้าหินเรียบดี
 แล้วจึงขัดเส้นจำหลักรูปต่อไป

ปราสาทหินพิมายนั้น พระกมรเดงอัญศรีวิเรทราบดี
 วมัน พรหมเมืองโคกพล เป็นผู้ออกแบบและควบคุม
 การก่อสร้าง ถวายศิลปกิจฝีมือให้แก่พระเจ้าธรณิน

วมัน ที่ ๑ เมื่อคราวดำรงตำแหน่งอุปราชผู้ครองมณฑล
 ราชธานีพม่าย ชนแรกได้ออกสำรวจหาที่สร้างปราสาท
 หินเสียก่อน เมื่อได้ที่เหมาะสมแล้วก็ใช้ผู้คนทำการ
 ปรับพื้นที่ขุดดินหรือทรายมาถมที่ลุ่ม ในบริเวณที่
 สร้างปราสาทหินให้สม่ำเสมอ แล้วทำให้แน่นและเรียบ
 แล้วเรียกเกณฑ์ผู้คนนับเป็นเรือนหมื่น ไปตั้งกองทำการ
 ขุดสกัดศิลาแลงและหินทรายตามโคก และภูเขา แล้ว
 จัดกองทัพหนึ่งทำการขุดหินที่จะเอามาก่อสร้าง ให้เรียบ
 ได้ขนาดตามที่ต้องการ แล้วลำเลียงมาตามลำน้ำที่จะ
 สร้างปราสาทหินด้วยล้อเลื่อน โดยใช้คนและสัตว์เป็น
 พาหนะ เช่น ช้าง, ม้า, โค, กระบือ, ลากเข็นมา เมื่อได้
 สรรพสัมภาระพอที่จะเริ่มทำการก่อสร้างได้แล้ว ก็ลงมือ
 ทำพื้นฐานให้มั่นคงแข็งแรง แล้วจึงเอาศิลาแลงหรือ
 หินใส่ เมื่อปรับพื้นฐานให้มั่นคงแข็งแรงแล้ว ก็ก่อ
 สร้างปราสาทหินขึ้นจากพื้นฐานตาม รูปทรง ที่ กำหนดไว้
 เมื่อสูงขึ้นไป ก็ยกถ้ำขึ้นทำคันทันชงยกศิลาแลงและหิน
 หรือทำลวดไม้กระดาน โดยใช้เชือกหรือหนังชลอลาก
 ขึ้นไป ต่อให้สูงขึ้นทีละน้อยๆ เป็นชั้นๆ จนถึงยอด

คล้ายกับประมิตของอียิปต์นั้นแล้ว สลักภาพและลวดลายต่าง ๆ ลงในหินพวกช่างที่ทำเครื่องประดับยอด เช่น ใบเสมา รูปพระขานาคก็ทำไป พวกที่ทำการแกะสลักรูปจารึก ตามกรอบประตู ตามเสา หรือฝาผนังตามแต่จะเหมาะสมก็ทำไป ทงนต่างพวกต่างก็ทำงานไปตามถนัดของตนไม่ก้าวก่ายกัน และทำกันอยู่เช่นนี้เป็นเวลาหลายสิบปีหรือเกือบร้อยปีไป เพราะการสร้างปราสาทหินเป็นของทำได้ยากมาก จะทำให้เสร็จรวดเร็วเหมือนกับการทำเครื่องไม้ไม่ได้ และจะสร้างให้สำเร็จลุล่วงไปในรัชกาลเดียวไม่ได้ เพราะถกคติที่ว่าอายุไม่ยืนหรือเป็นประเพณีของบ้านเมือง และผู้ร่วมทำการก่อสร้างนั้นเป็นกษัตริย์อันเสวยด้วย จึงมีการสร้างไม่หยุดหย่อน กับทั้งไม่มีกำหนดเวลาให้เสร็จด้วย อนึ่งรูปกลม ๆ ที่ปรากฏอยู่ตามก้อนศิลาแลงหรือหินทุกก้อนนั้น เกิดจากการเจาะเอาเดือยหรือลิ่มใส่ในรูนั้น เพื่อผูกมัดให้แน่นกันไขเลื่อน เพอประโยชน์ในการผูกมัดหรือชลอลาก เมื่อขณะที่ทำการขัดหน้าหินให้เรียบให้ได้ขนาดตามรูปทรงที่กำหนดไว้ พันทิปในอำเภอพิมายนั้นส่วน

มากเป็นที่ราบ เป็นโคก เป็นดอนเป็นบางแห่ง บางแห่ง
ก็เป็นที่เนินดินสูงชันไปทางทิศใต้ เนินสูงชันนภาใต้ดิน
เต็มไปด้วยศิลาแลง หินทรายสีแดง สีเทา และสีเหลือง
ซึ่งอยู่ห่างจากปราสาทหินไปทางทิศใต้ระยะทางประมาณ
๑๕ กิโลเมตร ในท้องที่ตำบลหินดาด อำเภอพิมาย
ซึ่งชลประทานโครงการนี้ทั้งสำเร็จได้ไปเอาหินจากเนิน
ดินสูงตำบลหินดาดมาสร้างเขื่อนพิมาย และทำถนน
สายต่าง ๆ ปรากฏว่าเป็นหินชนิดเดียวกันกับที่ขอม
นำเอามาสร้างปราสาทหินพิมาย ซึ่งแต่เดิมมีถนนขอม
ไปทางทิศใต้ และปรากฏว่ามีหินตกอยู่เป็นแห่ง ๆ จึงทำ
ให้เข้าใจว่าขอมได้ไปเอาศิลาและหินตามที่ตั้งกล่าวมา
สร้างปราสาทหินพิมาย ไม่ใช่ไปสกัดเอามาจากภูเขา
แห่งใดแต่เราก็ไม่ได้ทำการสำรวจตรวจค้นคว้า ขอมได้
ไปเอาหินมาจากที่แห่งใด ร่องรอยที่ขอมไปสกัดเอาหิน
จากดังที่กล่าวมานี้ไม่ปรากฏอยู่เลย ไม่เหมือนปราสาท
หินนครวัด ซึ่งปรากฏว่าขอมได้ไปสกัดเอาหินจากภูเขา
พนมกุเลน (ภูเขาเลนจ์) ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเมือง
เสียมราฐมาสร้าง ร่องรอยที่ขอมไปสกัดหินมากมี ลากหิน

มาก็ยังปรากฏอยู่ตราบนานเท่าทุกวันนี้

ปราสาทหินตามที่แตกต่างกัน นั้นขอมก็คงไปสกัดเอาหินตามโคก และตามภูเขาซึ่งมีตามธรรมชาติมาก่อสร้าง การที่คนเรา จะ คิด ประดิษฐ์ ทำศิลาแลงและหินทราย อย่างที่ขอมนำเอามาสร้างปราสาทหินนั้น คงจะทำได้ นอกจากจะ ไป สกัดเอา หิน อยู่ตามธรรมชาติ เท่านั้นมาสร้าง การที่ไม่พบร่องรอยดังกล่าวมาแล้วจึงเป็นเหตุให้คนคิดไปต่าง ๆ นานาว่าขอมมีชาติสามารถขุดดินที่ขุดขึ้นจากสระให้เป็นหินแล้วนำมาสร้างปราสาทหิน การที่เล่าต่อ ๆ กันมานั้นคงจะไม่เป็นความจริงแต่อย่างใด ถ้ามีชาติขุดดินให้เป็นหินได้ พวกกรีก โรมัน อินเดีย ซึ่งเขาสร้างปราสาทหินมาก่อนขอม เขาไม่ยากได้เงินทองดอกหรีด ? เขาคงทำขายกันเกร่อ อาคารบ้านเรือนก็คงจะกลายเป็นหินไปหมดแล้ว

การสร้างปราสาทหินไม่รุดหน้าไปได้ ก็เพราะการนับถือศาสนาของขอมสมัยนั้นผันแปร ไปมาอยู่เนื่อง ๆ นิ จ จำเป็นต้องแก้ไขสิ่งที่ทำไปแล้วอย่างหนึ่งให้เป็นไปอย่างหนึ่งอยู่เรื่อย ๆ เช่น แก้วพุทธาวาสให้

เป็นเทวสถาน แก่เทวสถานให้เป็นพุทธาวาส แก่
 เทวสถาน^๑ที่สร้าง^๒ขึ้นตามลัทธิศิเวณ ให้เป็นเทวสถาน
 ลัทธิวิศณูเวณ แก่สิ่งสักการะบูชาอย่างหนึ่งให้เป็นไปอีก
 อย่างหนึ่ง เช่น พระพุทธรูปนาคปรกอยู่ในพิพิธภัณฑ
 สถานองค์หนึ่ง ซึ่งเชิญมาจากปราสาทสามยอดลพบุรี ถ้า
 พิจารณาดูผ่านๆจะเห็นได้ว่า เดิมทำเป็นเทวรูปยังไม่ทัน
 เสร็จก็ทำเป็นพระพุทธรูปรอยแก่ยังปรากฏอยู่ โบสถ์ก็
 ต้องสร้างเพิ่มขึ้น โดยต้องแยกโบสถ์ออกเป็น๒-๓โบสถ์
 ให้ตรงตามลัทธิศาสนา ซึ่ง^๓เป็น^๔ที่^๕นิยม^๖นับถือ^๗ของ^๘ขอม
 สมัยนั้น ทงน เณรมาจากพระเจ้าแผ่นดินของขอมบาง
 พระองค์นับถือศาสนาพุทธ บางพระองค์ก็นับถือศาสนา
 พราหมณ์ ไม่แต่เท่านั้นเสนาบดีและอาณาประชาราษฎร์
 นับถือศาสนาหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินนับถือออกศาสนาหนึ่ง
 จึงจำเป็นต้องแยกโบสถ์ออกจากกันโดยเด็ดขาด พระ
 เจ้าแผ่นดินทรงนับถือศาสนาใด ก็ทำนุบำรุงศาสนานั้นถ้า
 นับถือทั้งสองศาสนา ก็ทำนุบำรุงทั้งสองศาสนาด้วยเหตุ
 นั้นจึงเป็นเหตุให้สร้างปราสาทหินพลอยล่าช้าไปด้วย

ปราสาทหินที่ขอมสร้างขึ้นทุกแห่ง ทำอย่างมั่นคง

แข็งแรงและเห็นภาพและลวดลายต่าง ๆ ซึ่งแกะสลักลงในหินตลอดจนเครื่องประดับขุดปรางค์ ทำไว้อย่างสวยงามและน่าดูมาก ทำให้สถานทีนั้น ๆ สง่างามยิ่งจนกับทั้งยังเป็นการสอนให้ประชาชนเข้าใจ เรื่องราว ทาง ศาสนา ได้ดี เพราะคนสมัยก่อนส่วนมากไม่รู้หนังสืออ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ เขาจึงคิดสลักรูปเอาตอนที่สำคัญ ๆ ทางศาสนาเกี่ยวกับเจดีย์สถานทีสร้างชน หรือรูปอื่น ๆ ซึ่งเห็นสมควรมาจัดทำ แกะเป็นภาพขึ้นไว้ให้เห็น ด้วยตาเมื่อใครไปมาก็ย่อมรู้และเข้าใจว่าเป็นเรื่องราวอะไร มีความหมายว่าอย่างไร หรือมีผู้อธิบายให้ฟังเล็กน้อยก็ทำได้ นับว่าผู้คิดประดิษฐ์ออกแบบเป็นคนฉลาดหลักแหลมมาก ช่วยให้เพื่อนมนุษย์เจริญก้าวหน้าไปในทางวิวัฒนาการได้อีกประการหนึ่ง ซึ่งผู้สลักคงจะตายไปนานแล้ว ความคิดและฝีมือลายมือของเขายังปรากฏอยู่ให้เราได้เห็น ทำให้ประชาชนทั้งหลายได้รู้จักขอมดี ๆ จึงควรสรรเสริญความคิดและการประดิษฐ์ของเขา

ขอมได้สร้างปราสาทหินที่สำคัญ ๆ ไว้หลายแห่ง ขำพเจ้านำมากเล่าไว้อย่างย่อ ๆ เพื่อให้ท่านผู้อ่านเข้าใจ

เรื่องราวปราสาทหินคันดงนาค

๑. ปราสาทหินนครม สร้างปี พ.ศ. ๑๔๓๒ — ๑๔๕๔ ในแผ่นดินพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชที่ ๑
๒. ปราสาทหินพิมาย สร้างปี พ.ศ. ๑๕๑๑ — ๑๕๔๔ ในแผ่นดินพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชที่ ๕
๓. ปราสาทหินเขาพระวิหาร สร้างปี พ.ศ. ๑๕๔๕ — ๑๕๕๓ ในแผ่นดินพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑
๔. ปราสาทหินนครวัด สร้างปี พ.ศ. ๑๖๕๕ — ๑๗๐๕ ในแผ่นดินพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒

ปราสาทหินนครวัดอยู่ใกล้กับนครม จึงนิยมเรียก
ชอควมคู่กันไปเสมอ เช่น นครวัด นครมเป็นเทวสถาน
ที่วิจิตรพิสดารใหญ่โตไม่มีใครแข่งในโลก นักโบราณ
คดีรับรองกันว่า เป็มศิลปกรรมชั้นเอกแห่งหนึ่งใน
สุวรรณภูมิ แสดงให้เห็นว่าอำนาจและความสามารถ
ของขอมในยุคหนึ่งมีมากน้อยเพียงใด เครื่องมือเครื่องใช้
ยังไม่เจริญเหมือนอย่างสมัยทุกวันนี้ แต่ทำได้อย่างด
เลิศสวยงามทุกชิ้นทุกส่วนตลอดทั้งแบบแปลน ฝีมือ

การแกะสลักสร้างมอย่างน่าพิศวง สิ่งเหล่านี้สำเร็จขึ้นด้วยแรงมนุษย์ตัวเล็ก ๆ ซึ่งแต่ละคนมีน้ำหนักน้อยกว่าก้อนศิลาเหล่านั้นหลายเท่า สมควรที่จะยกย่องสติปัญญาและความสามารถของเขาต่อไปชั่วกาลนาน เชื่อว่าปราสาทหินของขอมยังไม่สูญหายไปจากโลกตราบใด ซอเสียงและเกียรติยศของขอมคงจะปรากฏอยู่ตราบนันถึงแม้ว่าขอมจะได้สูญอำนาจไปแล้วแต่กาลก่อน คุณงามความดีที่ขอมได้ทำไว้ไม่มีใครจะลบล้างได้ คงยืนยงคงทนชั่วกาลนาน

ปราสาทหินเขาพระวิหาร

ปราสาทหินเขาพระวิหารตั้งอยู่บนภูเขาต่งรัก ห่างจากตัวเมืองศรีสะเกษไปทางทิศใต้ ระยะทางประมาณ ๑๐๖ กิโลเมตร เป็นปราสาทหินที่ขอมสร้างขึ้นเป็นเทวสถานตามทางศาสนาพราหมณ์ มักนิยมเรียกกันว่า “เขาพระวิหาร” ตามทางแผนที่เขาเขื่อนว่า “วิหารสามหลัง” สร้างบนสันเขาเรียงกันไปทางทิศเหนือมีบรรไดขึ้นจากพื้นดินนับได้ ๑๒๐ ขั้น แล้วจึงมีปราสาทอยู่เป็นระยะ ๆ ยาว ๑ กิโลเมตร รวม ๕ แห่งดุคล้ายกับว่า

ปราสาทหินแห่งนี้มีอ่างขังน้ำฝนอยู่บนเขา อ่างนั้น
กรด้วยหินเช่นเดียวกับกำแพงรอบ ๒ ของปราสาทหิน
พิมาย ทางด้านหน้าปราสาทหินแห่งนี้เป็นลำธาร มีน้ำใส
ไหลอยู่ทุกฤดูกาล

การเดินทางไปพิมายสมัยก่อน

การเดินทางไปชมปราสาทหินพิมายสมัยก่อนนั้น
ไม่สะดวกเหมือนสมัยทุกวันนี้ ในครั้งแรกจะกล่าวถึง
การเตรียมตัว ตลอดเครื่องใช้ที่จะต้องจัดอะไรบ้าง เช่น
เตรียมผ้าใบสนาม โต๊ะพับได้ เก้าอี้ เครื่องหุงต้ม และ
เครื่องกระป๋องบางอย่าง คนใช้คนหนึ่ง คนครัวคนหนึ่ง
เต็นท์หลังเล็ก ๆ หลังหนึ่ง ของเหล่านี้นับเป็นของจำเป็น
อย่างยิ่งโอกาสที่เหมาะสมแก่การเดินทาง ควรจะเป็นฤดู
หนาวระหว่างเดือนธันวาคม—กุมภาพันธ์ แต่ระหว่าง
เดือนมีนาคม—เมษายน เป็นฤดูที่ออกจะร้อนมากไป
สักหน่อยเราเริ่มเดินทางออกจากกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ
ถึงนครราชสีมา การเดินทางแต่เริ่มแรกไม่สู้จะรื่นเริง
เท่าใดนัก รถไฟบ่ายหน้าไปทางทิศเหนือ พื้นที่ตอนแรก

เป็นราบลุ่มและไต่ยวบเป็นคุเป็นคลองเสียบโดยมาก ยัง
 แลมีหนองนอกเขอะเยะ เรามองจากหน้าต่างรถไฟ
 ออกไปเห็นนกอาศัยอยู่เป็นหมู่ ๆ ซึ่งเหมาะแก่ที่ขังนก
 ขังนก ตามคลองมีกระท่อมเล็ก กระท่อมน้อยของชาว
 ไร่ชาวนา ซึ่งพวกเหล่านี้เกือบทั้งหมด เป็นลูกจ้างของ
 เจ้าของผืนไร่นาซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงเทพฯ บางคราว
 ท่านจะมองเห็นแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อต้องแสงแดดเป็น
 ประกายแวบอยู่ทางด้านซ้ายมือ ถ้าท่านเดินทางประจวบ
 กับฤดูเก็บเกี่ยว ท่านอาจจะมองเห็นเรือกลไฟลากจูง
 เรือบรรทุกข้าวเปลือกเป็นทิวแถวเรือบรรทุกข้าวเปลือก
 เหล่านี้ ใช้ใบขาวราวกับฝูงนกนางนวลลงลอยละล่องอยู่
 ในทะเล ต่อจากนั้นรถไฟจะพาท่านไปถึงเกาะบางปะอิน
 อันเป็นที่ตั้งของพระราชวังฤดูร้อน ของพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว และภายหลังต่อมาอีกราว ๒ ชั่วโมง
 รถไฟก็จะพาท่านเข้าเทียบสถานีอยุธยา ซึ่งเป็นราชธานี
 เก่าแก่ของไทย (แต่ พ.ศ. ๑๙๕๓ - ๒๓๑๐) จาก
 ทางรถไฟไปทางทิศตะวันตกเห็นเกาะ ซึ่งเป็นกรงทวารว
 ดีเก่า ซึ่งได้สร้างโดยพวกอินเดียที่อพยพมาตั้งอาศัยอยู่

เป็นครั้งแรก ทางทิศตะวันออกเป็นทุ่งราบอันกว้างใหญ่
 กับมีพระเจดีย์ครั้งโบราณองค์ใหญ่ ก่อด้วยอิฐสีแดงอยู่
 กลางทุ่ง ในสมัยกรุงศรีอยุธยาราชธานี ทุ่งนี้รุ่งเรืองและ
 คับคั่งไปด้วยวัดวาอารามที่สวยงาม แต่น่าเสียดาย เมื่อ
 ปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ถูกพม่าใจโหดร้ายทารุณ ได้มาแย่งชิง
 ย้ายทำลายวัดวา และปูชนียสถานพินาศลงเกือบ
 หมดสิ้น แล้วรถไฟก็ค่อยๆ แล่นตัดเฉลียงไปทางทิศ
 ตะวันออกเฉียงเหนือผ่านภูมิประเทศอันลุ่มต่ำ และ
 ต่อมาไม่ช้าก็ถึงบ้านพระแก้ว เราจะได้เห็นแผ่นดินสูง
 และเนินดินเป็นทาง สันนิฐานว่าคงเคยเป็นฝั่งทะเลมา
 แต่ก่อนราว ๑๕๐๐ ปี ล่วงมาแล้ว ที่บ้านภาษีเป็นชุมทาง
 รถไฟสายเหนือ แล้วเราก็แยกไปอีสาน ต่อไป
 ภายหลังก็ไปผ่านสระบุรีเมืองชายทะเล เป็นข้อที่ทำให้
 เราหวดระลึกไปว่า เวลาไม่สู้นานเท่าใดนัก เมื่อถูก
 คลื่นทะเลซัดขึ้นมาอยู่ ณ บัดนี้ได้เปลี่ยนสภาพเป็น
 โฉกเป็นเขาไปหมด ทางทิศอุดรท่านจะได้เห็น
 ด้านนอกของภูเขาพระพุทธบาท ซึ่งเป็นสถานที่เคารพ
 นับถืออย่างรำลึก และเดี๋ยวนี้ก็ได้ใกล้ทิวเขาแดงรัก

เข้ามาเป็นเนินดินสูง ในทางทิศประจิมและทิศทักษิณ
 ได้ล้อมรอบด้วยมณฑลใหญ่ๆทั้งสี่ ทางภาคบูรพาของ
 สยามประเทศ ที่สถานีแก่งคอยต้องใช้รถจักรอีกคัน
 หนึ่งช่วยลากรถโดยสารของพวกเรานำข้ามไปยังดินแดน
 เมืองโคราช รถไฟได้ขึ้นไปตามไหล่เขาตะปุ่มตะป่ำ
 เต็มพืดไปทั้งป่า บางขณะรถไฟผ่านเขาสีดำบางแดงบาง
 ตลอดทาง บางขณะทางรถได้ทำโค้งรอบเขาที่ขนออก
 มา จนท่านอาจมองเห็นหัวรถจักร คัน ข้างหน้าและรถ
 พ่วงคันท้ายในเวลาเดียวกัน ทางรถไฟได้แบ่งทำเป็น
 ตอนๆ คือ จากแก่งคอยเริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๐ และใน
 ที่สุดทำเสร็จถึงโคราชเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๓ การสร้าง
 ทางรถไฟได้ไปตามเขานี้ เป็นเหตุให้กุลฉินหลายพัน
 คนกับทั้งนายช่างทางชาวยุโรป และเจ้าพนักงานตรวจ
 ตราดูแลอีกบางคนได้ตายในระหว่างที่ทำงาน เมื่อท่าน
 ผ่านสถานีหมวกเหล็ก (ซึ่งเอาชื่อมาจากภูเขาตอนนั้นลูก
 หนึ่ง มีรูปลักษณะเหมือนกับหมวก เลยเรียกว่าเขา
 หมวกเหล็ก) ท่านคงจะเห็นหลุมฝังศพของนายช่าง
 หนุ่ม ชาวเดนมาร์ก ชอ เก, แอล, ราเบค ได้ไปขุดเป็น

ใช้ตายในระหว่างทำงานอยู่นั้น ในการสร้างวางราง
 รถไฟในครั้งนั้น ได้บังเกิดไข้ป่ามีประจำอยู่ ทำให้ผู้คน
 เจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก เทือกเขาปกคลุมไปด้วย
 ต้นหมากรากไม้ จนดูเป็นป่าทึบหรือป่าสูง ซึ่งเรียก
 กันว่าป่าดงพระยาไฟ (ป่าพระเพลิง) อันเป็นทล่อชอ
 มาแต่ไหนๆ แล้ว ในทางที่มีไข้ป่าและโรคภัยต่างๆ
 รถไฟได้แล่นสูงขึ้นไปทุกที ผ่านภาพป่าต่างๆ ไปโดย
 รวดเร็ว บางครั้งเห็นเทือกเขาดำๆ อย่างน่าสยดสยอง
 เป็นทางยาวยืดยาวอยู่รอบๆ รถ บางคราวเทือกเขาก็ดู
 จากกัน ถ้ามองเบื้องบนป่าอันมืดมิดจะเต็มไปด้วยพรรณ
 พืชต่าง ๆ ทั้งที่สดชื่นและที่สีทึบมัน จะเห็นยอดเขาติด
 ต่อเป็นทิวไปปกคลุมด้วยหมอกสีเขียวในป่าตอนนั้น แม้
 ว่าจะเต็มไปด้วยต้นไม้ใหญ่เล็กหรือไม้เถา เช่นเถาวัลย์
 และกล้วยไม้อันแขวนห้อยยาวเหยียดอยู่ตามต้นไม้ใหญ่ออก
 คลมไปก็จริง เรื่องสัตว์ถิ่นนอกจากผีเสื้อซึ่งพากัน
 บินว่อนอยู่เป็นฝูงๆ แล้ว จะไม่ค่อยได้พบสัตว์อื่น ๆ
 อีกเลย ไม่ต้องสงสัยว่า ป่าอันลึกถึมนั้นจะมีกีฬาอันใหญ่
 คอยต้อนรับท่านอยู่เสมอ ช้างป่า (ซึ่งรัฐบาลห้ามไม่

ให้ยิง) เสือโคร่ง เสือดาว เนื้อ วัวป่า และแรดก็เคย
 มีเสมอ จริงที่เดียวที่คงพระยาไฟเป็นท่าเลอนสำคัญ
 ของนักล่าสัตว์ พนดินปากช่องนั้นมระดับสูงที่สุดถึง
 ๓๕๖.๕ เมตร หรือ ๑๓๐๐ ฟุต เห็นระดับน้ำทะเล
 จากที่ตรงนั้นไปก็ค่อยลาดต่ำไปถึงกรุงเทพ ฯ ซึ่งสูงกว่า
 ระดับน้ำทะเลเพียง ๑๑๕ เมตร หรือ ๖๑๖ ฟุตเท่านั้น
 ก่อนที่สร้างทางรถไฟสายนี้ การเดินทางจากกรุงเทพ ฯ
 ไปสระบุรีหรือแก่งคอย อาจจะไปทางเรือได้โดย
 สดวก แต่ตอนนั้นท่านต้องขึ้นช้างไป ไม่ก็ม้าไทย
 ขนาดเล็ก ๆ หรือเดินไปที่เดียว ข้าวของหรือเครื่อง
 เดินทางหรือสินค้า ต้องบรรทุกบนหลังวัวไปเที่ยว
 หนึ่ง ๆ จากแก่งคอยถึงโคราช หรือจากโคราхма
 แก่งคอยกินเวลาเดินทางราว ๑๐ วัน และกันดาร
 ลำบากยิ่งแก่ผู้เดินทางตลอดสัตว์พาหนะ ก่อนที่จะ
 ออกจากป่าทบรถไฟจะถึงสถานแห่งหนึ่งชื่อจันทกพนป่า
 ไปอีกไม่ไกลก็พ้นจากกำแพงเมืองเก่า บัดนี้ได้หัก
 พังกร้างไปเสียหมดแล้ว ที่ตรงนั้นโรงทหารบกได้
 มาตั้งผสมพันธุ์ ม้าอยู่ และใกล้ ๆ แลวนั้นก็เป็นบ่อ

แร่ทองแดง การขุดบ่อแร่^๕นั้นเขาได้เลิกกันมานาน
 แล้ว เพราะไม่ได้ผลประโยชน์พอ ต่อจากที่ตรง^๕นี้
 ไปก็ย่างเข้าสู่เขตเมือง ภูมิประเทศของเมืองเป็นทุ่งนา
 กับหมู่บ้าน และยังเพิ่มจำนวนหมู่บ้านมากขึ้นจน
 มาใกล้โคราช ข้ามลำธารน้ำตากุ้งสองครั้ง ลำธารน้ำ
 ตากุ้งไหลลงสู่แม่น้ำมูล ต้นน้ำเกิดจากภูเขาแดงพยา
 ไฟ ไหลไปทางบึงจิมทิส ผ่านทางทิศอุดรของ
 โคราชแล้วไหลลงสู่แม่น้ำมูล ตรงแห่งใดแห่งหนึ่ง
 ของทางทิศบูรพาของเมือง ก่อนจะถึงเมืองโคราชเรา
 ผ่านสถานีสูงเนิน คือเขาสูงอันเป็นที่ตั้งเมืองกรุง
 โบราณสองเมือง เมืองหนึ่งอยู่ทางทิศพายัพ เมือง
 หนึ่งอยู่ทางทิศบูรพา เมืองทางทิศพายัพชื่อว่าเมือง
 เสมาร้าง เมืองทางทิศบูรพาชื่อว่าเมืองโคราชเก่า
 ในเมืองทั้งสองนี้ มีทรางวัดอุโบสถอันหน้าดูต่าง ๆ
 เหลืออยู่มาก โบสถ์โบสถ์สถานอันสลักหักพัง
 หลายแห่ง และพระพุทธรูปองค์เก่าทั้งสองนบางที่จะ
 เป็นเมืองของพวกเขมรครั้งก่อน สำหรับไซ^๕เป็นเมือง
 หน้าด่านป้องกันข้าศึกเมื่อกาลครั้งโน้น ก่อนที่เมือง

โคราชได้สร้างขึ้น ที่โคราชท่านอาจจะไปพักได้ที่
 สถานีรถไฟ หรือท่านได้ตกลงสถานทูตฝรั่งเศสใน
 กรุงเทพฯ ฯ ขออาศัยตักกงสุลซึ่งเวลานี้กำลังว่างเปล่า
 ไม่ไกลจากสถานีเป็นที่พักสบายมาก ที่ในเมืองทีเดียว
 ไม่เห็นจะมีอะไรเป็นที่น่าสนกสนานเลย ที่บ้าน
 เมืองก็สกปรกไม่น่าดู ถนนหนทางก็ไม่มีทางซ่อม
 แซมปฏิสังขรณ์ให้ดีขึ้น ราษฎรพื้นเมืองดูเหมือน
 ส่วนมากเป็นพวกจีนนั่นแหละที่ทำการค้าขาย ติดต่อกับ
 เมืองทางทิศอีสานของสยาม เมืองโคราชเป็นที่ชุมนุม
 นมของพวกพ่อค้า ทางเกวียนที่นำสินค้ามาจากมณฑล
 ท่ง ๔ มีมณฑลนครราชสีมา อุดม ๑ ร้อยเอ็ด และอุดร
 ชาติกลับบรรทุกสินค้าพ่นเมืองนั้น ๆ ไปเช่นเดียวกันทั้ง
 สิ้น สินค้าเป็นประจําจากโคราช มีวัวและหมู แล้วส่ง
 ต่อไปกรุงเทพฯ หรือส่งไปรตามอัตราเสมอ ราษฎร
 ที่ไม่ใช่จีน ซึ่งเป็นพวกไทยแท้ ก็มีจำนวนมากกว่าชาติ
 อื่น เดิมนั้นเราเรียกว่าไทยโคราช ครั้นเดิมเราเรียกว่า
 ลาวกลาง คือลาวตอนกลาง แต่ที่แท้จริงเป็นเขมรเดิม
 ผสมกับไทยบ้าง และลาวเวียงจันทน์ผสมกับมอญที่ตก

มาเป็นเชลยบ้าง พวกมอญก็ล้มภาษาเดิม แต่ว่าชนบ
 ธรรมเนียมตั้งแต่เดิม แต่ครั้งป้าดาขายนั้นยังหาล้มไม่
 เช่นผีในเมืองโคราช พวกมอญทั้งที่ไม่ใช่มอญแท้ ยัง
 บวงสรวงนับไหว้อยู่เสมอ และยังเรียกว่าผีมอญ

เมืองปัจจุบันนี้ได้สร้างระหว่างแผ่นดินสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑) ได้ทรงโปรด
 เกล้าให้นายช่างอินทร์เนียรชาวฝรั่งเศส สร้างบ้อมบ้อง
 กันข้าศึก ซึ่งประกอบด้วยกำแพงอิฐ และศิลาแลง
 ภายในตามมบ้อมประกอบด้วยเชิงเทิน รั้วกว้างใหญ่
 จัดไว้ครบบริบูรณ์ ทั้งมีนาหล่ออยู่เต็มคู และมีประตู ๔
 ประตู ซึ่งขณะนั้นยังเหลืออยู่เพียงประตูเดียวเท่านั้น ทาง
 ทิศบูรพาที่ยังมีอยู่มองดูเหมือนประสาธสลัษัซซอนกัน
 ในวัดกลางและศาลเจ้าพ่อหลักเมือง มีทรางของเก่า
 ครึ่งเขมรอย่างน่าดูเหลืออยู่ เป็นต้นว่าพระนารายณ์
 พระคเณศวร, พระยานาคๆ ก่อนที่ได้สร้างเมืองโคราช
 ทุกวันนเมอหลายร้อยปีมาแล้ว คงจะมีเทวสถานและ
 ภูมิลำเนาของเขมร ณ ที่นั้นเป็นแน่ ภายในเขตกำแพง
 เมืองมีคนอยู่หนาแน่นเต็มไปหมด นอกกำแพงเมือง

ใกล้ทางรถไฟยังมีตำบลปรุ เป็นสวนผลไม้อันอุดมดี เพราะพวกเจ้าของเขาใจใส่หมั่นบำรุงพินดินให้เบียดชุม อยู่เสมอ ตอนระหว่างกำแพงเมืองและสถานีเรียกตำบล โพธิ์กลาง มีถนนใหญ่อยู่สายหนึ่งยาว ๑๓ กิโลเมตร ทั้งสองฟากถนนมีร้านจำหน่ายของอยู่เป็นหมู่ใหญ่ ด้าน นอกและด้านทิศเหนือของกำแพงเมือง เป็นที่พักของ ข้าราชการเกือบทั้งหมด ขนที่สุดของทิศใต้ของเมือง เป็นโรงทหารราบที่ ๕ และโรงเก็บเครื่องบิน

ส่วนการเดินทางจากโคราชถึงพิมาย มีม้าและ เกวียน และผู้นำทางเหล่านี้เป็นสิ่งสำคัญที่เราจะต้องไป จัดหา เมื่อ ๒-๓ บม่านค่าเช่าม้าตัวหนึ่งวันละ ๒ บาท มอานและเครื่องขพร้อม และเกวียนเล่มหนึ่งค่า เช้าวันละ ๓ บาท ท่านจะต้องเสียค่าผู้นำทาง วันละ ๒ บาท เป็นราคาตายตัวในการทว่าจ้าง สิ่งเหล่านี้ท่านต้องไปหาผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งเขา จะยินดีช่วยเหลือท่าน อย่างไรก็ตามทางที่ดีที่สุด ท่าน ควรไปขอความคุ้มครองที่กงสุล ข้าพเจ้าคิดว่าท่านควร หาม้า ๑ ตัว คนนำทาง ๑ คน และเกวียนบรรทุก

เสบียงอาหารต่างๆ และเครื่องสัมภาระ ๒ เล่ม ก็พอ
 อย่างเต็มทีพอแก่การเดินทางของท่านแล้ว หนทางจาก
 โคราชถึงพิมายนั้น เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๖๑ มีถนนไปยาว
 ๕๖ กิโลเมตร ถ้าบนหลังม้าไม่มีถุงข้าวของบรรทุกอีก
 เลย ท่านอาจจะเดินได้ตลอดถนนนี้เพียง ๑ วัน แต่
 ข้าพเจ้าขอเตือนว่าท่านควรเดินทางเป็นระยะๆ จึงจะ
 สดวกกว่า เพราะตามธรรมดาถนนหักพังเต็มที และ
 ท่านจะไปถึงพิมายเพียง ๒ วันครึ่งเท่านั้น สมมุติว่าเรา
 ได้เตรียมเครื่องเดินทางไว้พร้อมแล้ว เราควรจะออก
 เดินทางจากที่พักในเวลาเช้ารุ่งขึ้น มาตามผู้นำทางจน
 กระทั่งเข้าเขตกำแพงเมืองเก่า ทางประตูด้านทิศประจิม
 ซึ่งเรียกกันว่าประตูชุมพล ผ่านตลอดไปพ้นประตูด้าน
 ทิศทิศเรียกว่าประตูไชยณรงค์ หรือประตูผี ที่ใดขอ
 ว่าประตูผีเช่นนั้น เพราะว่าศพจะต้องถูกนำออกนอกเมือง
 ทางประตูนี้ประตูเดียวเท่านั้น ซึ่งถือกันเป็นประเพณี
 นิยมมาแต่โบราณว่า ถ้านำออกทางอื่นจะเกิดการเสียด
 จัญไรอบุตชนในเมือง แล้วก็เดินทางไปตามทางหลวง
 หรือถนนหลวงซึ่งเป็นถนนไประหว่างโคราช กับ บุรีรัมย์

หลวง เราก็เดินตัดไปทางทิศอีสานเพื่อให้ใกล้เข้าห้วยค
 พักที่บ้านหนองกระแซง แล้วเราก็กางเต็นท์พักที่ริม
 หนองนอกวัด เวลานั้นเราเหลือระยะทางอยู่ ๑๑ กิโลเมตร
 เท่านั้นก็ถึงพิมาย รุ่งเช้าในวันที่ ๓ เราก็เดินทางผ่านป่าไผ่
 ชงมนาค้างเบี่ยงซ้าย เหล่านกป่าและไก่ฟ้าพระยาตลอด
 ตกใจแตกตื่นเข้าป่าด้วยความหวาดกลัว และต่อไปอีก
 หน่อยเราก็พบเสาโทรเลข และต่อมาในไม่ช้าเราก็ตัด
 ตรงไปทางทิศอุดร แล้วข้ามสะพานไม้เก่าๆ คร่ำคร่า
 หลายสะพาน ชงทอดข้ามธารน้ำเล็กๆ คราวนั้นเรามองเห็น
 เมืองพิมาย มีกำแพงและต้นไม้ใหญ่ๆ ขนสูงเป็นพืด
 เมืองพิมายสร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีกำแพงหินและคู
 ล้อมรอบ ยาวประมาณ ๒ - ๓ กิโลเมตร นอกกำแพง
 เป็นป่าพินทุระหว่างเมืองกับป่าด้านทิศทักษิณ ได้ชุด
 คลองเป็นลำธารเล็กๆ โดยที่ตรงนั้นเป็นทลุ่ม ทางนา
 ไหลเรียกว่านาเค็ม แม่นาเค็มนี้บางที่จะเป็นสาขาแม่น้ำ
 มูล หรืออาจจะเป็นสาขาน้ำใหญ่มานานแล้วก็ได้ เห็น
 ได้ว่าบางส่วนในฤดูแล้งน้ำแห้งผากเลยทีเดียว ในฤดู
 ฝนน้ำขึ้นเต็มเปี่ยม เเทบจะเรียกได้ว่าเมืองพิมายเป็น

เกาะ ปราสาทหินพิมายตั้งอยู่ถัดจากศูนย์กลางของ
เมืองไปทางทิศอุดรหน่อยหนึ่ง พื้นที่ในระหว่างกำแพง
เมืองตัดแบ่งออกเป็นหมู่บ้านสี่เหลี่ยม และมีถนนผ่า
กลางระหว่างมุมตรงกันข้าม เป็นสักขีพยานให้เห็นได้
ว่า เป็นแบบบ้านเมืองของเขมร เมื่อครั้งก่อนชาว
พมเมืองเป็นชาวโคราชแท้ เป็นคนซื่อตรงขยันขันแข็ง
ต่อการทำงานมือทอผ้าไหมจัดว่าปราณีตสวยงามแห่งหนึ่ง
และเป็นพ่อค้า ซึ่งท่านจะได้เห็นทางภาคบูรพาทิศ
ของไทย แม้ว่าเขาเหล่านั้นพูดภาษาไทยได้หยาบๆ ซึ่ง
ทำให้เห็นว่า พวกชาวพิมายได้สืบบรรพบุรุษมาจากเขมร
ซึ่งเป็นผู้สร้างเมืองพิมาย ภายในพิมายนั้นยังมีบางคน
ซึ่งพูดภาษาเขมรได้ และห่างจากเมืองพิมายไปทางทิศ
ทักษิณไม่กี่ไมล์ ก็เป็นท้องที่อำเภอนางรอง และเป็นที่
พวกเขมรอาศัยอยู่บ้างๆ ระหว่างหมู่บ้านไม้ใหญ่เก่าแก่
เราจะพบปราสาทหินสูงเงอมขึ้นไป ๓ ปราสาท มีกำแพง
ล้อมรอบพอได้เห็นภาพนั้น ก็ทำให้หัวใจเราเต้นเต็มไป
ด้วยความปราบปลื้ม เพราะในประเทศไทยจะหา
ปราสาทหินที่ใหญ่โต และสวยงามยิ่งกว่านี้ไม่ได้อีกแล้ว

ปราสาทหินพิมาย

ปราสาทหินพิมายเป็นโบราณสถานอันเก่าแก่ที่สำคัญทางประวัติศาสตร์แห่งหนึ่ง สร้างโดยฝีมือช่างขอมอย่างปราณีตสวยงาม และใหญ่โตเป็นที่สองรองจากปราสาทหินนครวัดของเขมร ในสมัยเขมรเรืองอำนาจครอบครองแคว้นสุวรรณภูมิ นักปราชญ์ผู้ชำนาญทางช่างได้สันนิษฐานว่า ปราสาทหินพิมายสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๕๑๑ ถึง ๑๕๔๔ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าไชยวรมันที่ ๕ แต่ศิลาจารึกในกรอบประตูชั้นในว่า พระเจ้าธรณิวรมันที่ ๑ สร้างในปี พ.ศ. ๑๖๕๐—๑๖๕๖ ซึ่งทางโบราณคดีเชื่อกันว่าเป็นที่ทำการ ซ่อมเสริมงานมหกรรมใหญ่ ปราสาทหินพิมายนี้สร้างเป็นพุทธาวาสหรือวัดในพุทธศาสนาเถรวาท โดยถ่ายแบบมาจากราชธานีนครธมของขอม เป็นปราสาทที่ใหญ่โตที่สุดในประเทศไทย คิดเป็นเนื้อที่ได้ประมาณ ๒๒,๕๐๐ ตารางวา หรือ ๕๖ ไร่เศษ ฝีมือการแกะสลักภาพ และลวดลายต่างๆ จัดว่าปราณีตสวยงามแห่งหนึ่งในบรรดานายช่าง

ขอมที่ทำได้ แม้ว่าปราสาทหินนครวัดฝีมือในการก่อสร้างก็ไม่ได้ไปกว่าปราสาทหินพิมายเลย

ปัจจุบันปราสาทหินพิมายได้ชำรุดทรุดโทรมลงไปมากแล้ว แต่ก็ยังเป็นโบราณสถานที่น่าสนใจมาก สิ่งที่น่าพิศวง น่ารู้ น่าศึกษาอยู่อีกมาก เป็นสมบัติอันล้ำค่า เป็นวัฒนธรรมอันสูงส่ง ที่ชนชาติขอมได้ทิ้งมรดกไว้ให้เราเห็น ตลอดจนการแกะสลักภาพต่างๆ ไว้บนหินอย่างประณีตวิจิตรพิสดาร ซึ่งท่านจะหาได้ไม่มากนัก รวบรวมมาก่อนหินเหล่านั้นไม่มีความแข็งแรง แต่กับอ่อนเปื่อยยุ่ยประดุจผง ความมหัศจรรย์ที่น่าเอาหินก้อนโตๆ มาวางไว้ซ้อนขึ้นไปเป็นตั่วปราสาทไว้อย่างแนบเนียน ประคองว่าหินเหล่านั้นไม่มีน้ำหนักอะไรเลย ความมหัศจรรย์เหล่านี้ จึงมีนักท่องเที่ยวมาชมปราสาทหินพิมายมิได้ขาด แม้กระทั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถรัชกาลปัจจุบันก็เคยเสด็จทอดพระเนตรปราสาทหินพิมาย และพระองค์ทรงตรัสว่า โอกาสหน้าจะหาโอกาสมาอีก ปราสาทหินพิมายอยู่ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมา ไปทางทิศตะวันออก

ออกระยะทาง ๕๖ กิโลเมตร อยู่ในท้องที่อำเภอพิมาย
จังหวัดนครราชสีมา มีถนนไปมาสะดวกทุกฤดูกาล มี
รถยนต์โดยสารไปมาแทบทุกชั่วโมง ถ้าเดินทางจาก
นครราชสีมา ถนนสุระนารายณ์ไปแยกที่จอหอผ่านทุ่ง
สัมฤทธิ์ไปแยกที่ตลาดแค ผ่านบ้านด้ายและบ้านนาง
เหริน ข้ามสะพานลำน้ำมูลถึงปราสาทหินพิมาย

แผนผังปราสาทหินพิมาย

เมื่อท่านได้ทราบประวัติเหตุการณ์ตลอดจนความ
เป็นไปของปราสาทหินพอสมควรแล้ว โปรดดูแผนผัง
ของปราสาทหินพิมายตามหมายเลขจะเห็นได้ว่า

๑. กำแพงรอบนอก
๒. กำแพงชั้นกลาง
๓. กำแพงรอบใน
๔. ปรางค์องค์ที่เป็นประธาน
๕. ปรางค์ทางทิศตะวันตกเรียกว่าปรางค์หินแดง
๖. ปรางค์องค์ทางทิศตะวันออกเรียกว่า ปรางค์
พรหมทัต

กำแพงรอบนอกเป็นรูปสี่เหลี่ยมกว้างยาวด้านละ ๑ กิโลเมตร มีประตูประจำทิศๆ ละประตู ก่อกำแพงด้วยศิลาแลงและหินออกไปทางข้างๆ ด้านละ ๓๕ เมตร ตรงประตูเท่านั้น ส่วนต่อจากหินไปเป็นกำแพงดิน ประตูทางทิศเหนือคงสภาพดีกว่าด้านอื่นๆ รองลงมาคือประตูทางทิศใต้ (ประตูชัย) และประตูทางทิศตะวันตก ส่วนประตูทางทิศตะวันออกพังหมดแล้ว ข้างหน้าประตูกลายเป็นที่ลุ่มลาด ยังมีศิลาแลงและหินเหลืออยู่พอเป็นหลักฐานว่า ประตูนี้ได้สร้างเสร็จแล้วเหมือนกัน ส่วนตัวกำแพงดินทางทิศตะวันออก พังเสียหายไปมากแล้ว และทางทิศตะวันตกแถบเนินปราสาทก็พังหายไปมากเช่นเดียวกัน ส่วนที่ติดกับแม่น้ำตลาดทางทิศตะวันตกมีกำแพงดินสองชั้น ตามแนวประตูหินชั้นหนึ่ง ตะวันตกประตูหินชั้นหนึ่ง นอกกำแพงเป็นลานาล้อมรอบ ตัวปราสาทอยู่บนเกาะ ในฤดูฝนน้ำมูลขุ่นเต็มฝั่ง ต่อจากประตูชัยไปทางทิศใต้เดิมเป็นถนนขอม ปัจจุบันกรมทางได้สร้างถนนขึ้นทับถนนเดิม จึงดูไม่ทราบว่า เป็นถนนเดิม ตามถนนขึ้นจากประตูชัยไประชะ

๑ กิโลเมตร มีปราสาทหินขนาดเล็กอยู่องค์หนึ่ง ชาวบ้านเรียกปราสาทหินองค์นี้ว่า “กู” อยู่ใกล้กับลำน้ำเค็ม ลำน้ำตอนนี้เรียกว่าท่านางสระผม เข้าใจว่าเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินขอมขณะหนึ่งสำหรับแต่งองค์ ซึ่งอาจจะมีพิธีโสรจสงครตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ และมีการต้อนรับเสด็จอย่างคับคั่ง เมื่อกคราวพระเจ้าแผ่นดินขอมเสด็จมายังมณฑลราชธานีพม่าย ก่อนที่จะไปทำพิธีทางศาสนาในปราสาทหินพม่าย ซึ่งแต่ก่อนพระเจ้าแผ่นดินขอมเป็นผู้หญิง จึงเรียกลำน้ำตอนนี้ว่าท่านางสระผม ก็อาจจะเป็นได้

๒. กำแพงชั้นกลาง ประกอบไปด้วยศิลาแลง และหินทรายสีแดงสูงราว ๒-๔ เมตร เป็นรูปสี่เหลี่ยม ด้านละ ๓๐๐ เมตร ล้อมรอบเฉียงหรือกำแพงรอบในอีกทีหนึ่ง มีประตูประจำทิศสี่ประตู เป็นรูปแปดนาคกะบาด เช่นเดียวกับกำแพงรอบนอก ประตูสร้างด้วยหินก้อนใหญ่โตมากทั้งสี่ทิศ แต่ละประตูภายในเป็นห้องแคบๆ ๓ ห้อง บนด้านหน้าซุ้มเสาประตูทั้งสอง ระหว่างกลางทั้งสองข้าง จะเห็นรอยจารึกทางข้างเป็นอักษรเขมร

เครื่องบนไม่มี (ยังทำไม่เสร็จ) ประตูทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตกชำรุดทรุดโทรมมากเข้าออกไม่ได้ ที่เนินบรรไดทางทิศใต้มีรูปสิงห์โต และรูปพระยานาคตั้งอยู่เป็นแถวตลอดไป ตามทับหลังของประตูและกำแพงทางสถานสถักเป็นรูปดอกไม้ และรูปนางอัปสรพ้อนรำอย่างงดงามไว้โดยรอบ ขณะนี้ได้ลบเลือนไปมากแล้ว หน้าประตูทางทิศใต้มีไกลนักรทางด้านขวามือ มีปราสาทหินหลังหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๒๔ เมตร ยาว ๓๒ เมตร มีเฉลียงรอบแบ่งออกเป็น ๓ ห้อง ห้องตรงกลางแคบกว่าห้องข้างๆ อีกเท่าตัว ขณะนี้ชำรุดทรุดโทรมลงมากแล้ว เหลือแต่ประตูหน้าต่างกับฝาผนังบ้างเล็กน้อย พื้นฐานยังคงรูปอยู่ เข้าใจว่าเป็นเทวสถานทางศาสนาพราหมณ์ สังเกตได้จากทับหลังของประตูพังลงมาทางทิศตะวันออก ได้สลักเป็นรูปเรื่องราวทางศาสนาพราหมณ์ ไม่มีเรื่องเกี่ยวกับศาสนาพุทธเจอปนอยู่เลย เป็นทางสันนิฐานว่า ในเมื่อศาสนาพราหมณ์มาถึงราชอาณาจักรขอม ก็คงจะแพร่หลายไปตามมณฑลราชธานีของขอม เช่นเดียวกันกับลัทธิทางศาสนาอื่นๆ

ภายในกำแพงชั้นกลางทางทิศตะวันออก ทางข้ามประตูทางทิศใต้ มีปราสาทหินอยู่หลังหนึ่ง เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละ ๒๐ เมตร เป็นแท่นต่ำๆ มีเทวรูปหินเป็นรูปพระอิริหระ ขนาดใหญ่กว่าคนธรรมดาตั้งอยู่คือรูปพระอิริ (พระนารายณ์) กับรูปพระอิริ (พระอิศวร) รวมกันเป็นรูปเดียว เป็นทกราบไหว้บูชาในครั้งสมัยโบราณ และอีกรูปหนึ่ง เป็นรูปพระอิริหระ เหมือนกันตั้งอยู่ข้างถนนสูงกว่าพื้นดินที่จะไปจากประตูด้านใต้ จนถึงปราสาทกลาง

สองข้างปราสาทนี้ทางทิศตะวันออก และตะวันตก มีโบสถ์พระพุทธศาสนาสร้าง ซึ่งเป็นฝีมือของไทยแต่ดั้งเดิม ได้สร้างด้วยหินที่ยกเอามาจากเทวสถานเก่าๆ ของเขมร ใกล้กับวิหาร ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของปราสาท จะเห็นมดกอยู่สองหลังก่อด้วยหินทราย ท่านนายพันตรี ลูเนทเตอร์ ลาของควิแอร์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องเมืองพิมายว่า ดึกหลังหนึ่งสำหรับเป็นที่ประทับแรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับข้าราชการฝ่ายหน้า และอีกหลังหนึ่งสำหรับเป็นที่พักของเหล่านาง

สนมกำนัลฝ่ายใน ในขณะที่เสด็จไปทรงนมัสการ พอ
เป็นเค้านำเชือกได้

ส่วนโบสถ์เก่าแก่คร่ำคร่ำมีพระพุทธรูปองค์ใหญ่
๒ รูป อยู่ทางทิศอีสานของปราสาทหินพิมายนั้น
สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงดำรัสว่า กรมหมื่นเทพพิพิธ ผู้ซึ่งได้ตั้งปกครองเมือง
พิมายอยู่ขณะหนึ่งเป็นผู้สร้าง (พ.ศ. ๒๓๑๐) เพื่อ
เฉลิมพระเกียรติ และเป็นถือนาฬิกานัตถา ตาม
แบบอย่างธรรมเนียมกรุงกระโน้น และปรากฏว่ามีวัด
เข้ามาตั้งอยู่ภายในกำแพงชนกลางอยู่ถึงสี่แห่ง คือ
วัดปรังค์, วัดจันทร์, วัดสระหิน, และวัดปราสาท
จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๔๐ ในสมัยคุณพระหม่อม เป็นนาย
อำเภอเมืองพิมาย ได้ให้วัดทั้งสี่วัดนั้นออกไปอยู่กำแพง
ชนกลางมาตราบเท่าทุกวันนี้ และภายในลานชนนอก
ระหว่างมมเฉลี่ยรอบลานภายใน และกำแพงภายนอก
มีสระน้ำสี่เหลี่ยมใหญ่และเล็กทั้งสี่สระๆ เหล่านี้ปรกติ
จะมีน้ำใสสะอาด ซึ่งราษฎรชาวอำเภอพิมายใช้
รับประทาน เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ขอมเอามาใช้

ในการก่อปราสาทหินพิมาย คงจะขุดเอามาจากสระ
เหล่านี้

๓. กำแพงรอบใน เป็นเฉลียงวงเวียนรอบปราสาท
ทั้ง ๓ องค์ไว้เป็นรูปสี่เหลี่ยมที่เฉลียงภายนอกมีหน้าต่าง
ปลอมเป็นแถว และประกอบไปด้วยเสาเหล็กเป็นของ
กลึงตอนภายใน เฉลียงมีเสาเสาค้ำหลังคาไว้เป็น
แถว ๆ ถึงแม้ว่าส่วนต่างๆ ของเฉลียงได้ผุพังชำรุดทรุด
โทรมไปเกือบหมดแล้วก็ตาม ยังมีหลังคาตึกเป็นบางแห่ง
คงรูปอยู่ เฉลียงรอบปราสาทนี้ พ.ศ. ๒๔๖๕ เดน พา เดน
สันนิฐานว่าเป็นหอไตร หรือคลังสรรพวัตถุของขอม
สมัยนั้น เฉลียงนี้มียี่ประตูสี่ประตูเป็นรูปแปดนักษัตร
ซึ่งมีประตูอยู่ในด้านตรงกันข้าม เช่นเดียวกับกำแพง
รอบนอก ภายในประตูด้านทิศใต้มีเฉลียงเป็นทีๆ เราจะ
พบอักษรจารึกซึ่งน่าสนใจอย่างยิ่งอยู่ ๒ แห่ง จารึก
แห่งหนึ่งอยู่ทางขวามือเมื่อเข้าไปมีอยู่ ๒๕ บรรทัด และ
อีกแห่งหนึ่งอยู่ทางซ้ายมือ ๑๖ บรรทัด อักษรเหล่านี้เป็น
ภาษาเขมรได้จารึกไว้เมื่อมหาศักราช ๑๐๓๐ (พ.ศ.
๑๖๕๑) ว่า “วิเรนุทราชิบดีวรมันได้ประดิษฐานรูปเสนา-

บดีไตรโลกวิชัย ผู้เป็นเสนาบดีของพระเจ้าพิมาย” ใน
 ประตูนีมีความในจารึกพิศจน์ให้เห็นได้ว่า ปราสาทหิน
 พิมายอันเป็นเทวสถานศักดิ์การะบูชา พระเจ้าพิมาย
 ได้สร้างสำเร็จครบบริบูรณ์ใน พ.ศ. ๑๖๕๑ ศักราชที่
 จารกนเป็นเครื่องช่วยให้เรารู้ศักราชที่สร้างนครวัด ซึ่ง
 ยังไม่สู้จะแน่นอนเสียเลย การพบอักษรจารกนทำให้
 สามารถพิศจน์ได้ว่า พระเจ้าบรมวิศณุโลก เป็นองค์
 เดียวกันกับสุริยวรมันที่ ๒ และได้สร้างนครวัดใน
 ราว พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๕๐ (ศิลาจารกนนายพันตรีแอโม
 เนียชาวฝรั่งเศส ผู้มีชื่อเสียงในทางค้นหาวัตถุโบราณ
 ได้มายังเมืองพิมายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ แต่กระดาษลอก
 รอยจารึกหายมากไม่ชัดเจนยากที่จะอ่านได้ ต่อมาก็มี
 นายพันตำรวจตรี อ. ไชยเดนาพาเคน กับนายช่างอาร์
 เบลดฮอมม์ และนาย เจ.เจ. แมคเบย์ ได้ไปยังเมือง
 พิมายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ก็ยังไม่ชัดเจนอ่านไม่ได้จนกระทั่ง
 ท่านศาสตราจารย์ ขอร์ช เซเดย์ ได้มาพยายามอ่าน
 และแปลเนื้อเรื่องได้ คำอธิบายของท่าน)

๔. ปรากฏองค์ที่เป็นประธานนี้ สวงามอย่างยิ่ง

คล้ายกับปราสาทหินนครวัด ปรangkong^๘ นั้นคงจะสร้างขึ้น
 ภายหลังปรangk^๙ ๒ ปรangk^{๑๐} ที่อยู่ด้านหน้านั้น ส่วน
 สูงเดิมคงจะไม่น้อยกว่า ๑๘ เมตร ยอดปรangk^{๑๑} พัง
 ทะลายหักหายไปประมาณ ๕ เมตร คงเหลือส่วนสูง
 เดิม^{๑๒} สูงประมาณ ๑๓ เมตรเศษเท่านั้น (ตามเค้า^{๑๓} ที่
 เล่ากันมาว่า เนื่องด้วยพวกลาวได้บุกรุกเข้ามาทำลาย
 ยอดลงเสีย คงจะไม่ใช่กองทัพของพระเจ้าฟ้างุ้ม ผู้
 ลอขอเมอราว พ.ศ. ๑๕๐๐ เป็นกษัตริย์ที่ได้แผ่อาณา
 เขตไปทุกทิศทุกทาง จากหลวงพระบางและเวียงจันทร์
 ทางภาคทักษิณ พ้นแม่น้ำโขง และตามแคว้นแคว้นของ
 มณฑลใหญ่ทั้งสี่ในภาคอุดรของไทย) ปรangkong^{๑๔} นั้นได้
 สร้างขึ้นด้วยหิน ทรายสีเหลือง สีแดง และสีเทา
 รูปรางสีเหลี่ยมมุมไม้สิบสอง สลักลวดลายต่างๆ ไว้
 ภายนอก ยามเมื่อต้องแสงพระอาทิตย์ในเวลากลางวัน
 ทำให้สิ่งเหล่านี้กระจายพร่าออกไปเป็นสีจางๆ ในเวลา
 พระอาทิตย์ขึ้นและตก เป็นสีเหลือง สีแดง และงดงาม
 ยิ่งนัก พอตกลงเวลากลางคืนเดือนหงายพระจันทร์
 ต้องแสงมาต้องเป็นประกายวาววาว เป็นภาพวิจิตร

งดงามตระการตาอย่างน่าพิศวง ปรangkongkinbonyod
 แต่ก่อนเป็นดอกบัว แต่เดิวนั้นเห็นแต่อิฐ ในหนังสือ
 เทวตามทางรถไฟเมืองนครราชสีมา ของสมเด็จพระ
 พระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวไว้ว่า
 กรมหมื่นเทพพิพิธ เป็นองค์เดียวกันกับที่ได้สร้าง
 โบสถ์ อยู่ทางทิศตะวันออกโบราณสถานดังได้กล่าวมา
 แล้วนั้น กรมหมื่นเทพพิพิธ ได้พยายามซ่อมแซม
 ปฏิสังขรณ์ปราสาท ซึ่งจะเห็นได้บ้างแห่งได้ซ่อมปะไว้
 ด้วยปูนเป็นต้น ประตูทางทิศใต้เป็นประตูใหญ่ที่สุด มี
 ซุ้มประตูยื่นออกไปข้างหน้ายาวมาก (ตามภาษาฝรั่ง
 เรียกว่า Avan corps.) บนกรอบประตูทุกแห่งได้
 สลักรูปลวดลายดอกไม้ และรูปนางอัปสรพื่อนรำ
 สวยงามอย่างยิ่ง

ภายในปรangkongkinbonyod เป็นกระโจมรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส
 เหลี่ยมขึ้นไปถึงยอด ขณะนั้นเป็นทิวาเป่าลมเหนือที่
 ประมาณ ๑๘.๓๖ ตารางเมตร แต่ก่อนเป็นที่ประดิษ
 ฐานพระพุทธรูปพระศากยะมณีศรีสรรเพชญ์ พระพุทธ
 เจ้าในลัทธิมหายาน ประดิษฐานอยู่เหนืออาสนอนัน

วิจิตร มีรูปเทียนจุดสักการะอย่างสว่างไสว หอม
 ตลบอบอวลไปด้วยบุปผชาตินานาพรรณ ซึ่งบรรจง
 จัดสรรมาน้อมสักการะ พระสงฆ์ฝ่ายมหายานทั้งข้าราช
 การนิกรชน ล้อมรอบอยู่เนืองแน่น เมื่อภายหลัง
 กษัตริย์ริราชเจ้าเสด็จมาจากนครธมบำเพ็ญพระราชกุศล
 ทั้งกลางวันและกลางคืน คงจะมีมหรสพสมโภชน์
 อย่างมโหฬารในสมัยนั้น แม้เวลาปกติก็คงจะมีคนมา
 กราบไหว้บูชามิได้ขาด แต่เดิวนั้นแต่รอยพระพุทธรูป

ปรำองค์นี้มีประตูตรงตามทิศทั้งสี่ประตู แต่ละ
 ประตูกว้างใหญ่เป็นหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ประตูและ
 หน้าต่างเข้าวงกบแนบเนียนประหนึ่งเนื้อเดียวกัน ชั้
 ประตูและหน้าต่างทำไว้อย่างปราณีต บนลายประกอบ
 เป็นบนทับหลังประตู (Lintel) ทั้งสี่มีรูปพระพุทธรูป
 วัติซึ่งท่านศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดย์ ได้อธิบายไว้ว่า

บนลายประกอบส่วนบนกรอบประตู ด้านทางทักษิ
 ณ (ครึ่งหนึ่งตอนข้างบนลายประกอบได้หักพังเสีย
 แล้ว) มีรูปพระพุทธรูปจำกัถนั่งสมาธิอยู่ใต้ต้นโพธิ์
 พระองค์ยกพระหัตถ์ขวา เป็นท่ากวักเรียกพระธรรมมา

เป็นพระยาน ใต้รูปพระองค์จะเห็นพวกรูปพระยามาร
 พร้อมด้วยเหล่าหัตถานิก และพวกปศุสัตว์ราชสีห์
 หวังผจญพระพุทธเจ้า รูปนี้แสดงถึงพระพุทธประวัติ
 ปรารงค์ ๑ (เรื่องประฐมสมโพธิ์ตอนมารวิชัย) คือปรารงค์
 พระพุทธองค์ทรงชนะมารหรือมารวิชัย ในท่ามกลาง
 ลายประกอบส่วนบนประคูด้านบูรพาทิศจะเห็นเทวดา
 องค์หนึ่งมี ๘ กร และ ๓ หรือ ๔ พักตร์พออนำ
 อยู่บนร่างอศพสองตัว ซึ่งนอนอยู่บนหลังช้างเผือก
 หนึ่งในพระพุทธศาสนา (ฝ่ายมหายาน) มีเทวดาองค์
 หนึ่งมีลักษณะการเหมือนกับรูปนี้ นอกจากจำนวนแขน
 เท่านั้น เทวดาองค์นี้ชื่อสังวรณ ดูในหนังสือของ
 มิสเตอร์เกดดี (The gods of Northern Buddhism
 หน้า ๑๒๓) ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ กล่าวว่าเทวดาองค์
 นี้มีเศียร และมีกร ๑๒ กร กรเดิมกรหนึ่งไขว้ไขว้ไว้
 ในท่าชื่อ วชิรการหุมการมทรา ดังเช่นรูปนี้ กรบนจับ
 หลังช้างเผือกหนึ่งคลุ้มหลังไฉนมีด ยืนอยู่ทางซ้าย เป็น
 รูปเปลือยกายของสตรี และทางเบื้องขวาเหยียบ
 บนบุรุษ แต่เทวดาสังวรณองค์นี้ ภายนอกประเทศ

ธิเบต และประเทศจีนไม่มีคนนับถือ ขำพเจ้าจึงสงสัย
 รูปบนลายประกอบส่วนบน ประตูด้านบูรพาทิศ จะเป็น
 องค์ก่อน ขำพเจ้าจึงมานึกคิดขึ้นแก่ตัวเองว่า ถ้าไม่ใช่
 เทวดาสวรรณรูปนี้ จะเป็นรูปของพระเจ้าไตรโลกวิชัย
 บ้างเล่า เพราะเทวรูปองค์นี้มีแจ่มอยู่ในจารึก อยู่ใน
 ประตูด้านทักษิณ พระเจ้าไตรโลกวิชัยนั้น มีสี่พักตร์
 แปดกร (ตรงกับจำนวนแขนในภาพ) ท่านเพื่อนรำอยู่
 บนร่างของศิวะ (อิศวร) และปรวดี (อุม่า) กร
 ข้างล่างที่สุดของท่านสองกรกำลังอยู่ในท่า วชิรหุมการ
 มุทรา (ดูหนังสือของฟูเชอร์ Etude sur l' iconographie
 bouddhique de l' inde ภาค ๒ หน้า ๕๘) ข้างใกล้กัน
 ดมาก แต่ส่วนหนึ่งข้าง ไม่ได้กล่าวถึงเลย ถึงกระนั้นก็คิด
 ราษฎรครั้งโบราณของอินเดีย และเกาะชวา เคารพ
 นับถือพระเจ้าไตรโลกวิชัย และมีชอปรากฏอยู่ในจารึก
 เพราะเหตุที่กล่าวมานี้ ขำพเจ้าเชื่อว่า รูปบนลาย
 ประกอบประตูด้านบูรพาทิศนี้ คงจะเป็นรูปพระเจ้า
 ไตรโลกวิชัยแน่ ทางซ้ายและทางขวาของภาพพระเจ้า
 ไตรโลกวิชัย สังเกตเห็นมีภาพเป็นสองแถว แถวบน

เป็นรูปพระพุทธเจ้านั่งอยู่เกลี้ยงเป็นรูปเหล่านางอัปสร
 กำลังพ้อนรำ รูปที่สามเป็นรูปแสดงอยู่บนลายประกอบ
 ส่วนบนประตูคานทิสอดร เป็นรูปหินสลักของพระผู้
 เป็นเจ้าพระองค์หนึ่ง กำลังนั่งอยู่ในปราสาทหลังหนึ่ง
 มีนรชนต่าง ๆ กำลังเข้ามาบูชา รูปพระผู้เป็นเจ้าสลัก
 ใต้นั่งอยู่บนพระยานาค และสวมมงกุฎ ห้อยต่างหู
 ระบาย ๆ ล ๆ รูปคล้ายคลึงไปทางวิศนุมากกว่าสิวะ แต่รูป
 ซึ่งกำลังนั่งอยู่บนพระยานาค ก็คือรูปพระพุทธเจ้าอย่าง
 ไม่ต้องสงสัย เป็นรูปฝ่ายมหายาน ซึ่งโดยมากแสดง
 เครื่องประดับเต็มท้ ดุหนั่งสีของ ม.ร. เกตติ เรอง
 (The gods of Northern Buddhism หน้า ๓) เดียว
 เรามาอยู่ประตูสุดท้ายทางด้านปัจฉิมทิศแล้ว บนลาย
 ประกอบส่วนบนประตู จะเห็นมีรูปสลักของพระพุทธเจ้า
 ทรงเครื่องฉลองพระองค์เต็มท้ กำลังอยู่ในท่ายืน ซึ่ง
 ปัจจุบันนี้เรียกพระเจ้าทรงเครื่อง ทราบกันดีอยู่แล้วว่า
 หินสลักเหล่านี้แสดงเป็นพระพุทธเจ้า ตอนกษัตริย์ตรา
 ธิราช หรือกษัตริย์ทั้งหลาย ในนิทานมหาชมพู หรือ
 ชมพูปฏิสูตร

ถ้าว่ารูปตอนนั้น แสดงเป็นเรื่องโดยแท้จริงแล้ว
ข้าพเจ้าคิดว่าพระเจ้าชมพุดี และเหล่าข้าราชการ
ของพระองค์ก็คงเห็นในแถบนี้ ของรูปภาพข้างซ้ายของ
พระพุทธเจ้า ทางขวาแถวล่าง (ของนางระบำและนัก
ดุริยางค์) ก็คงจะเห็นพระราชวังของพระองค์ บางที
จะถึงความเพลิดเพลินทางโลกีย์ ในอุทยานของพระเจ้า
ชมพุดี ซึ่งพระองค์ทรงระเริงอยู่ก่อนที่จะได้ไปเฝ้า
พระพุทธเจ้า

ปราสาทองค์นี้เป็นปราสาทที่งามเลิศเป็นสง่า
ราศีให้แก่ปราสาทหินพิมายอย่างยิ่ง บนฐานยอด
ปราสาทโดยรอบ สถักกลดลวยไว้อย่างหยดข้อยมี
รูปครุฑตัวใหญ่ทงทิศ ๆ ละตัว เหนือครุฑทางทิศใต้
สถักรูปพระศิวะทรงโคนนทิกา รูปโคทำแยกออกเป็น
สองซีกแต่ทำศีรษะเดียวกัน ดูทางด้านหน้าหรือด้านข้าง
เป็นโคตัวเดียว ทางทิศตะวันออกสถักรูปพระอินทร์
ทรงช้างเอราวัณ ทางทิศเหนือสถักรูปพระนารายณ์
ทรงครุฑ ทางทิศตะวันออกสถักรูปพระพรหมทรงหงษ์
รอบยอดฐานและชั้นของยอดที่ถัดสูงขึ้นไป เป็นรูปหิน

สลักรูปลวดลายประดับปรางค์โดยรอบอย่างงดงาม รอบ
สุดตอนบนมีรอยช่อมด้วยอิฐเล็กน้อย เข้าใจว่าเป็น
รอยช่อมของกรมหมื่นเทพพิพิธ เมื่อก้าวเป็นเจ้าพิมาย
พ.ศ. ๒๓๑๐ ดังที่กล่าวมาแล้ว

๕. ปรางค์องค์ตะวันตกหรือปรางค์พรหมทัต ติด
กับหน้ามุข ทางทิศใต้มีปรางค์เคียงกันอยู่ ๒ ปรางค์
ทำด้วยศิลาแดงและศิลาแดง เป็นปรางค์ที่สร้างก่อน
ปรางค์องค์ประธานนี้ รูปสี่เหลี่ยมยอดต่ำกว่าปรางค์องค์
ใหญ่ รูปคล้ายกรวยตั้ง มีประตูประจำทิศๆ ละประตู เข้า
วงกบไว้เพียงหยาบ ๆ ประกบกันไว้เพื่อมิให้เลื่อนออก
จากกัน ประตูบางอันเอาหินเทินกันไว้เฉยๆ ไม่เรียบร้อย
เหมือนปรางค์องค์ใหญ่ลายกนก ตามทับหลังของประตู
ทำเสร็จแล้วก็มี ทำค้างไว้ก็มี ยังไม่ทำเสียเลยก็มี แสดง
ว่ายังทำไม่ทันเสร็จ ตามทับหลังประตูแกะสลัก
เรื่องราวทางศาสนา ลัทธิมหายานตามชาฎกต่างๆ
ปรางค์องค์นี้ น่าจะสร้างเป็นที่ประดิษฐานรูปพระเจ้า ไตร
โลกวิชัย ซึ่งมีคนนับถือมากในสมัยนั้น ตั้งศิลา
จารึกที่สลักไว้ในกรอบประตูมากกว่าอย่างอื่น ตามศิลา

จารึกก็บ่งชี้ว่า ได้ประดิษฐานรูปเสนาบดีไตรโลกวิชัย หรือพระเจ้าพรหมทัต อปราช ผู้ครองมณฑลราชธานีนั้นเอง รูปพระเจ้าพรหมทัตนั้นชาวยุโรปเข้าใจว่าเป็นรูปของพระเจ้าไชยาวรมันที่ ๓ ผู้สร้างปราสาทหิน บายน ตาพรหมแห่งนครวัด รูปพระเจ้าพรหมทัตนั้นกรมศิลปากร ได้นำไปเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

๖. ปรangkong ค่ะวันออกหรือปรangkong ฟินที่ปรangkong คนสร้างขึ้นด้วยศิลาแดงชนิดหนึ่ง รูปร่างสันฐานเหมือนปรangkong ศิลาแดงหรือพรหมทัต แต่ก่อนภายในปรangkong ค่ะเป็นที่ประดิษฐานรูปพระเจ้าพรหมทัต กับนางอรพินท์ ภายหลังได้ขุดพบรูปสลักหินรูปหนึ่งในปรangkong ค่ะนี้ปรากฏว่า เป็นรูปพระเจ้าปราจิตร รูปเหล่านี้ กรมศิลปากรได้เก็บไปไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครแล้ว แต่ก่อนมีรูปนางอรพินท์ในปรangkong ค่ะนี้ พันตำรวจตรี อี ไช้ เคนฟ้าเคน เขียนไว้ในเรื่องเที่ยวพินายของเขาว่า ปราสาทหินองค์ที่อยู่ทางทิศบูรพามีรูปสลักหินไว้อย่างสวยงาม ขนาดโตกว่าคนธรรมดาอยู่ใน

ท่านั่ง เป็นรูปสลักหินสีเขียวแก่จัดจนเป็นเงาคล้ายกับ
 หินอ่อน รูปทรงสันฐานแสดงว่าเป็นผู้มีอำนาจพลกล้า
 แข็ง เค้าหน้าเป็นคนดุ แสดงให้เห็นว่าผู้สลักมีความ
 สามารถมาก รูปนี้เปรียบได้กับรูปสลักหินต่างๆ ใน
 ประเทศกรีกสมัยก่อน ข้างขวามือบุรุษนี้มีรูปสตรีสลัก
 หินอยู่ในท่าที่นั่งคุกเข่า นับว่าสวยดีมาก ชาวพิมาย
 เรียกว่ารูปท้าวพรหมหัตต์ เจ้าเมืองพิมาย กับนางอรพินท์
 นางอรพินท์เป็นหญิงสวยงามอย่างเลิศ เป็นเสน่ห์แก่
 พระเจ้าพรหมหัตต์อย่างยิ่ง พระองค์ได้ลุ่มหลงใฝ่ฝันใน
 นางอรพินท์เป็นเวลาช้านาน ในมณฑลนครราชสีมา
 ตอนกลาง และภาคทักษิณ ยังมีขอสถานต่างๆ จึงทำ
 ให้นักถึงบุรุษสตรีทั้งสองในนิยายเรื่องปราชิตร์ ข้าพเจ้า
 เชื่อว่านิยายนี้เป็นนิยายคล้ายอื่นเคยครั้งก่อน ที่โดยมาก
 เรียบแบบมาใช้ แต่บางทีอาจจะขอมเชื่อถือได้อย่าง
 หนึ่งว่าท้าวพรหมหัตต์ จะได้เป็นอุปราชของประเทศ
 เขมรประจำเมืองพิมาย และได้สร้างปราสาทเก่าที่สุดใน
 ในพิมาย

เมรุพรหมทัต

เนินดินและเสริมก่อขึ้นไปด้วยอิฐก้อนโตๆ สูงประมาณ ๑๐ เมตร อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ห่างจากปราสาทหินไปประมาณ ๔๐๐ เมตร นั้น เล่ากันต่อๆ กันมาว่าแต่ก่อน เป็นเมรุสำหรับเผาศพพระเจ้าพรหมทัตผู้ครองเมืองพิมาย ซึ่งถูกเจ้าชายปราจิตรได้ฆ่าตายเนื่องจากการแย่งชิงเอานางอรพินท์ เมื่อเจ้าปราจิตรได้นางอรพินท์ได้สมประสงค์แล้ว พระองค์ก็ได้นำเอานางอรพินท์กลับไปยังนครธม ซึ่งเป็นบ้านเมืองเดิมของพระองค์ ภายหลังได้กลับมาครองเมืองพิมายอีก ทรงพระนามว่าพระเจ้าพรหมทัต และต่อไปก็ได้ไปเป็นพระเจ้าไชยาวรมันที่ ๑ ในเมื่อพระองค์กลับมาครองเมืองพิมายแล้ว พระองค์ทรงระลึกถึงคุณงามความดีของพระเจ้าพรหมทัตซึ่งมีมาแต่หนหลัง และเพื่อชำระล้างมลทินของพระองค์ทั้งมวล ซึ่งจะเกิดอื้อฉาวขึ้นในกาลต่อมา จึงทรงยกย่องให้น้ำพระศพของพระเจ้าพรหมทัตลงถวายเป็นพระเพลิง บนหอสูงกลางเมือง

เป็นพิเศษ เมื่อเสร็จพิธีการถวายพระเพลิงพระศพ
พระเจ้าพรหมทัตแล้ว จึงเรียกหอสูงกลางเมืองแห่งนี้
ว่า เมรุพรหมทัตมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ เจ้าชาย
ปราจิตรน เมื่อได้มาครองเมืองพิมายเป็นพระเจ้า
พรหมทัต พระองค์อาจจะได้สร้างปราสาทหินพิมายอัน
เก่าแก่ และได้สร้างรูปหินสลักของพระองค์ท่านกับนาง-
อรพินท์และพระเจ้าพรหมทัต เป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่เมือง
พิมายก็อาจจะเป็นได้ และเรื่องประวัติอรพินท์นั้นก็อาจ
จะเป็นเรื่องจริงเรื่องหนึ่ง ถ้าพิจารณาดูรูปหินสลักนั้น
ปรากฏว่า เป็นฝีมือสมัยขอมได้ถึงซึ่งความเจริญมาก
ดังที่นายพันตำรวจตรี อ. ไชย เคนฟ้าเคน กล่าว
สรรเสริญผู้ไม่ลายมือของผู้แกะสลัก ดังได้กล่าวมาแล้ว

ปราสาทหินพิมายทุกองค์ ตลอดจนซุ้มประตูและ
กำแพงยังสร้างไม่เสร็จ คงทำค้างไว้เหมือนแห่งอื่น ๆ
ดังที่กล่าวมาแล้ว การแกะสลักภาพลวดลายยังทำค้าง
อยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ตามเสาประตูกำแพงรอบกลาง
ทุ่งสัประตุ ส่วนมากยังไม่ได้ขัดเกลารวมและยังไม่ได้สลัก
ลวดลาย มีเสาบางต้นขัดตะเพาะทวารก็เร่องราวไว้

ปรากฏเห็นข้างหน้าปรากฏองค์ที่เป็นประธานทั้งสองปรากฏ
 ยังไม่ได้เจียนหินให้เรียบ บนทับหลังประตูกะเสลัก
 ภาพลวดลายเสร็จแล้วก็มี บางประตูทำจนจะเสร็จ
 บางประตูทำไปได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ บางประตูเพียงแต่
 โกลนเอาไว้อย่างไม่ได้กะเสลักภาพใด ๆ ลงไปเลย เช่น
 ปรากฏศิลาแลงองค์ทิศตะวันออก หรือที่เรียกกันว่า
 ปรากฏพรหมทัต บนทับหลังประตูทางทิศใต้หลักปร
 พระพุทธเจ้าในเรือนแก้ว เป็นองค์พระไว้แล้ว แต่ยังไม่
 ได้ขัด คือองค์ที่ ๒-๓-๔-๕ และ ๖ ส่วนองค์ที่
 ๗ ตะวันออกสุดสลักไว้เป็นรูปเพียงเล็กน้อย ส่วนองค์
 ที่ ๑ ทางทิศตะวันตกทำแต่เพียงโกลนเอาไว้เท่านั้น ยัง
 ไม่ได้ทำการแกะสลัก กับทั้งยังไม่ได้เจียนหินที่วางอยู่
 เสียด้วยซ้ำ ส่วนบนทับหลังของประตูด้านตะวันตก ยัง
 ไม่ได้สลักภาพอะไรเลย

ปราสาทหินทางทิศตะวันตกหรือปรากฏหินแดง บน
 ทับหลังประตูทางทิศตะวันออก และทางทิศตะวันตกยัง
 ไม่ได้ทำการแกะสลัก ทางทิศเหนือสลักไว้แล้ว ทาง
 ทิศใต้ประตูพังไม่เห็นทับหลังประตู

นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังได้เห็นหินแกะสลักภาพ
 ลวดลายต่าง ๆ ที่สลักหักพังลงมา จากหอไตรหรือที่คลัง
 เก็บสรรพสมบัติต่าง ๆ ซึ่งสร้างไว้เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า
 ยาวจดกันทั้งสองด้าน ทวณนคงเหลือทรากกองอิฐและ
 หินปะปนระกระระกะอยู่ตามพื้นดินแถวตักทรงแฉก มี
 รูปหินสลักเป็นรูปต่าง ๆ ซึ่งหล่นลงมาจากส่วนต่าง ๆ
 ของปราสาทหลังใหญ่อยู่เกลื่อนกลาด หินเหล่านี้มีลาย
 ประกอบส่วนบนกรอบประตูปะลาตเป็นรูปต่าง ๆ ปนอยู่ด้วย
 เช่น สลักเป็นรูประหว่างพาลกบสุครีพ ถือกัณชัญและ
 หน้าไม้เป็นอาวุธพลศึกล้วนแต่เป็นชาชนกรรจและเสนา
 วานรอันกล่าศึก พร้อมด้วยบริขารสำหรับสัพยทศสงคราม
 คือ เรืองรามเกียรติ์ซึ่งเราเอามาร้องรำเอนอยู่ในหมู่พวก
 ลคร เขมร ลครชะวา และลครไทยทวณน นอกจาก
 จากนั้นยังมีรูปพระอินทร์กำลังนั่งอยู่บนช้างสามหัวอีกตอน
 หนึ่งเป็นรูปพระผู้เป็นเจ้า กำลังประทับอยู่บนหัตถ์ราหูตัว
 ใหญ่อันน่ากลัว มีภาพดอกไม้กลีบซ้อนกันหลายชั้น
 แกะทำเป็นกลีบโค้งดอกใหญ่ ๆ กลีบบาง ๆ ลึกเข้าไป
 ในเนื้อหินอย่างปลาตและงดงาม แกะเรียงกันเป็นแถว

ไว้อย่างระเบียบ ทำเสร็จแล้วก็มากยังไม่เสร็จก็มี นอก
 จากยังมีรูปพระพุทธรูป รูปเทวรูป รูปมนุษย์ ยักษ์
 มาร สิ่งสสารสัตว์ต่างๆ รูปป่าดง แม่น้ำลำธารและ
 บ้านเมือง โดยมากเขาแกะสลักไว้ใกล้กับความจริง ผู้
 แกะสลักคงจะมีความชำนาญเป็นอย่างยิ่ง แม้ในส่วน
 ละเอียด เช่น คิ้ว จมูก หู ตา รู้ดีกว่าเขาทำได้สั
 ด้ส่วน ตลอดจนกิริยาท่าทางของมนุษย์และสัตว์ใกล้
 กับความจริงมาก แต่ภาพเทวดากับมนุษย์ออกจะทำ
 อ้วนทึบและล่ำสัน หน้าตาเคร่งเครียดไม่ค่อยอ่อนหวาน
 ละมุนละม้าย จึงเหมาะสำหรับจะดูได้ในระยะไกล ๆ รูป
 ต่างๆ เหล่านี้ จึงเหมาะสำหรับผู้เอาใจใส่ทางมูลเหตุ
 ใต้ทราบเรื่องราวพิสดารต่างๆ และจะยังความพอใจ
 กับทั้งเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่รักวิชาศิลป และวิชาโบราณ
 วัตถุชนิดอื่นอีกเป็นอันมาก ภาพและลวดลายต่างๆ เหล่า
 นี้ ช่วยให้ปราสาทหินพิมายสง่างามและน่าดูยิ่งขึ้น

ประตูของปราสาทหินพิมายนี้ นายช่างขอมทำไว้เป็น
 ระเบียบคืออย่างยิ่ง สังเกตได้ถ้าเราไปยืนอยู่กึ่งกลาง
 ประตูโขย มองผ่านไปทางทิศเหนือ เส้นสายตาของเรา

จะผ่านประตูทุกๆ ชั้น ก็ผ่านประตูของปราสาทองค์
ใหญ่ที่เป็นประธานทั้งสองประตู แล้วตรงไปทางทิศ
เหนือผ่านกึ่งกลางประตูทางทิศเหนือซึ่งเป็นประตูกำแพง
ชั้นที่ ๓ ทางทิศเหนือเป็นเส้นบรรทัดที่เดียว มีระยะทาง
ยาวถึง ๑ กิโลเมตรพอดี ไม่มีประตูไหนจะบังกันเลย
หรือถ้าเราขึ้นอยู่ตรงกึ่งกลางประตูปราสาทใหญ่ ที่เป็น
ประธาน ไม่ว่าจะมองไปทางทิศใดเส้นสายตาของเรา
จะผ่านประตูทุกชั้นทั้งสี่ทิศ เป็นเส้นตรงอย่างเส้น
บรรทัดเช่นเดียวกัน ประตูแต่ละทิศและแต่ละประตู
ทำซ้อนกันหลายชั้น ทำให้ระดับเป็นแนวเดียวกันทั้ง
นั้น แสดงให้เห็นได้ว่าวิชาช่างของเขาเจริญมากน้อย
เพียงใดในสมัยนั้น ตลอดจนการออกแบบแปลน และ
วางรากฐาน เขาสามารถคำนวณส่วนสัดส่วนในการก่อสร้าง
อย่างน่าพิศวง ซึ่งแต่ก่อนเครื่องมือเครื่องมือในการ
ก่อสร้างไม่ได้ถึงสมัยปัจจุบันนี้ แต่เขาก็ทำไว้ได้ดีเลิศถึง
เพียงนั้น ถึงแม้ว่าชนชาติขอมจะได้สาบสูญไปแล้ว ขอม
ยังได้ฝากฝีมือและศิลปการก่อสร้างของเขาไว้ให้
เป็นขวัญตาให้เราได้เห็นความสามารถ ความเจริญ

รุ่งเรืองของขอมสมัยนั้นว่ามีมากน้อยเพียงใด บางท่าน
 คงจะได้ดูภาพยนต์เกี่ยวกับการสร้างประมิต ของอียิปต์
 มาแล้ว ว่าหินทุกก้อนที่นำมาสร้างประมิต เกิดจาก
 หยาตเหงอและแรงงานของมนุษย์ตัวเล็ก ๆ ซึ่งมีน้ำหนัก
 เบากว่าก้อนหินเหล่านั้นหลายเท่า ไปลากไปเชิญไป
 สกัต์มาจากภูเขาซึ่งอยู่ไกลแสนไกล มีการทารณ เหมือน
 ต่ บังคับขู่เชิญให้คนเหล่านั้นทำงาน นั้นใด ข้าพเจ้าคิด
 ว่าการสร้างปราสาทหินพิมายนี้ ก็คงจะเป็นไปในทำนอง
 เดียวกัน ผู้ใดคิดคงไม่ยอมทำงานก็คงจะได้รับโทษทัณฑ์
 อย่างสาหัส ภัยตรัยของขอมสมัยนั้นคงจะนำชีวิตผู้คน
 พลเมืองล้มตายในการสร้างปราสาทหินแห่งหนึ่ง ๆ เป็น
 จำนวนไม่น้อยทีเดียว เมื่อคราวกรมศิลปกรมาทำการ
 ขุดลอกดินออกภายในกำแพงรอบใน เมื่อปี พ.ศ.
 ๒๔๕๗ ก็ปรากฏว่าได้พบเครื่องมือบางอย่าง และหัว
 กะโหลกศีรษะของมนุษย์จมดินอยู่เป็นจำนวนมาก และ
 ตามขอบสระน้ำใกล้ ๆ กับบริเวณปราสาท ประชาชน
 ได้ขุดพบดินเป็นคล้ายรูปโซ่ตรวน ทับถมอยู่ในขอบ
 สระน้ำ และถ้ทำการขุดค้นต่อไปอีกก็คงจะได้พบสิ่ง

ต่าง ๆ อีกมาก เมืองพิมายมีลำน้ำมูลไหลผ่านมีน้ำอยู่ตลอดปี ถึงกระนั้นก็ตามยังปรากฏว่ามีสระขังน้ำฝนอยู่มากมาย คงจะเป็นสระนาเพื่อใช้ให้ผู้ที่ถูกเกณฑ์มาสร้างปราสาทหินได้อาบกิน เพราะถ้ามีจำนวนน้อยก็คงไม่พอกับความต้องการของประชาชน ซึ่งเป็นจำนวนหมื่นหรือแสนคน ที่มาทำการสร้างปราสาทหินแห่งนี้ สระขังน้ำนั้นอยู่ในบริเวณกำแพงชั้นกลาง ๔ สระ นอกกำแพงอีก ๕ สระ คือ

สระพรวง อยู่ทางทิศเหนือวัดเดิม ไปทางทิศตะวันออก มีเนื้อที่ประมาณ ๖,๓๐๐ ตารางเมตร

สระขวัญ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ใกล้กับสะพานข้ามแม่น้ำมูลท่าสงกรานต์ มีเนื้อที่ประมาณ ๘,๐๐๐ ตารางเมตร

สระเพลง อยู่นอกกำแพงเมืองไปทางทิศตะวันออกใกล้กับไทรงาม มีเนื้อที่ประมาณ ๑๕,๖๐๐ ตารางเมตร

สระแก้ว อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาท มีเนื้อที่ประมาณ ๕,๖๐๐ ตารางเมตร

สระโบสถ์ อยู่นอกกำแพงเมืองทางทิศตะวันตก
มีเนื้อที่ประมาณ ๕,๐๐๐ ตารางเมตร

สระน้ำดังที่กล่าวมานั้นน้ำฝนข้างไว้อยู่ตลอดปี ไม่มี
เหือดแห้ง ประชาชนได้ใช้น้ำเหล่านี้บริโภคและอาบกิน
ทุกฤดูกาล สระเพลงเป็นสระที่กว้างใหญ่กว่าทุก ๆ สระ
มีสนมคลุมอยู่ทั่วทั้งสระ แต่ก่อนมีजरเข็ญมากมาย
แต่เดี๋ยวนี้ได้นำไปหมดเสียแล้ว

พระราชวังของ เจ้าผู้ครองมณฑลราชธานีพม่าย
ไม่ทราบว่าย้อยแห่งใด ตามทางสันนิฐานว่าวังเจ้าผู้ครอง
นครนี้ คงจะเป็นที่ตั้งโรงเรียนรัฐบาลประจำอำเภอพม่าย
เดี๋ยวนี้ เพราะเป็นที่สูงอากาศปลอดโปร่งเย็นสบาย มี
สระน้ำใช้รดรดทุกประการ ทางทิศตะวันตกและทิศใต้
ติดกับลำน้ำตลาค มีแนวกำแพงดินขนานไปกับลำน้ำ
ตลาค กำแพงเหล่านี้ขณะนั้นขาดเป็นตอน ๆ เพราะทาง
น้ำเซาะ ทดินตอนนั้นเป็นทว่างเปล่ามาช้านาน ไม่มีผู้ใด
เข้าครอบครองถือเป็นกรรมสิทธิ์ ส่วนท่อนเป็นที่ปลูก
บ้านเรือนราษฎร สัมมรดกตกทอดกันมาอย่างหนาแน่น
ประชาชนคงถือกันว่าเป็นรวเป็นวัง ของผู้ที่เป็นเจ้าบ้าน

ผ่านเมืองสมัยก่อน นักเกรงอำนาจาสนาของผู้ทรง
อำนาจมาแต่กาลก่อน เกรงว่าจะไม่ได้รับความสุขสบาย
เป็นเหตุเดือดร้อนแก่ครอบครัว จึงไม่มีใครกล้ากลาย
เขาไปอยู่อาศัย หรือยักด้อเอาเป็นกรรมสิทธิ์ จึง
สันนิษฐานว่าเนินปราสาทแห่งนี้เป็นที่ ตั้งพระราชวัง
ของพระมหาอุปราช ผู้ครอบครองมณฑลราชธานีพิมาย
ประกอบไปด้วยคฤหาสน์ของเสนาบดี และข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหารและพลเรือน ตั้งเรียงรายห้อมล้อม
อยู่อย่างมระเบียบ มีถนนหนทางไปมาอย่างสะดวกสบาย
มัวดูวามารามของสงฆ์อยู่หลายแห่ง พระราชวังและบ้าน
ข้าราชการสมัยโน้นคงปลูกสร้างขึ้นด้วยไม้ เมื่อขอม
เสื่อมอำนาจลง สิ่งเหล่านี้ก็ชำรุดทรุดโทรมผพังลงไป
เพราะเป็นเวลานานนับพันมาแล้ว จึงไม่มีอะไรเหลืออยู่ให้
เราได้เห็น เลยประตูชัยไปทางทิศใต้ติดต่อกับทำนา
สระบัว มีเศษกระเบื้องอยู่เกลื่อนกลาด บาง軒ยาว
เกือบครึ่งเมตรก็มีฝังจมดินอยู่ ที่ดินบางแห่งพูนสูง
ขึ้นไป บางแห่งเป็นสันถนนไปยาวเหยียด และมีสระน้ำ
ฝ่นอยู่ในบริเวณนั้นหลายแห่ง เข้าใจว่าเป็นกรมทหาร

มากกว่าอย่างอื่น เมื่อมานึกถึงสภาพบ้านเมืองของขอม
 สมัยแต่ก่อนไม่ทราบว่าจะมีสภาพเป็นอย่างไร วัฏว
 อาราม บ้านเรือน และถนนหนทางจะเป็นอย่างไร เพราะ
 ผู้ที่มาอยู่ภายหลัง ได้ปลูกบ้านเรือนตลอดจนบุกกป่าดง
 ทำมาหากินสืบกันมาหลายชั่วอายุคนแล้ว แต่ก่อนก็คง
 จะแตกต่างจากปัจจุบันนี้ลิบลับทีเดียว จึงให้คิดไปว่า
 ปราสาทหินที่เราได้เห็นอยู่ทุกวันนี้ เป็นปราสาทราชวัง
 ของเจ้าผู้ครองนครมณฑลราชธานีไป ความจริงแล้ว
 ปราสาทหินที่เราได้เห็นอยู่นี้ ขอมได้สร้างเป็นพุทธาวาส
 หรือวัดทางศาสนาไม่ใช่ปราสาทราชวัง หรือที่ประทับ
 ของพระมหากษัตริย์ ผู้ครองมณฑลราชธานีพินายแต่
 อย่างใด การที่ขอมได้สร้างไว้ใหญ่โตเช่นนั้น ก็คงจะใช้
 ปราสาทหินเป็นปราการป้องกันตัว ในเมื่อมีข้าศึกมา
 รุกราน หรือราษฎรเป็นขบถ จึงมีค่ายคูอยู่ล้อมรอบ ใน
 การรบกันครั้งสมัยก่อน ก็คงจะใช้อาวุธเป็นต้นว่า มด
 ขวาน ธนู น้ำไม่ พระขรรค์ ตรีศูล ปืนก็คงจะยังไม่มีใช้กัน
 ตลอดจนถึงยุคกรุงสุโขทัยด้วย อาวุธปืนเพิ่งจะมีใช้

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งฝรั่งเศสโปรตุเกสนำเอาเข้ามาขายให้

ส่วนการแต่งกายของขอมสมัยนั้น ไม่ทราบว่าจะมีลักษณะอย่างไร ถ้ามาพิจารณาตุ๊กตาที่เขาแกะสลักไว้ปราสาทหิน ทั้งหญิงชายเขาสลักกันไว้อย่างไร สมัยแต่ก่อน เขาคงจะมีการแต่งกายเหมือนแบบอย่างที่จะสลักไว้ในหินสังเกตทั้งหญิงและชาย รู้จักนุ่งห่มผ้าชั้นหรือผ้าถุงขาว ประดับประดาด้วยอาภรณ์ต่างๆ ตลอดจนรู้จักมัดผมอย่างสวยงาม ส่วนบนเปลือยไว้อย่างธรรมชาติ คงจะไม่มีเสื้อผ้าปกปิดส่วนบนเหมือนสมัยทุกวันนี้

แต่เดิมที่เดียวไม่ทราบว่าหลักเมืองพินายอยู่แห่งใด ทราบแต่ว่าศาลหลักเมืองแต่เดิม อยู่ในซุ้มประตูกำแพงทางทิศตะวันตก ต่อมาก็ได้ย้ายไปไว้ฝั่งสระเพลง และต่อมาอีกก็ย้ายมาอยู่ฝั่งเหนือของสระแก้ว เหตุใดไม่ปรากฏ จึงได้มาอยู่ที่เดิมอีกคือซุ้มประตูทางทิศตะวันตก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ พ่อค้าประชาชนได้ร่วมกันบริจาคสร้างศาลให้ใหม่ ไว้ที่มุมทางทิศเหนือของปราสาทหิน

จนทุกวันนี้ ซึ่งมีพืชเช่นไผ่กันทุกปี เวลาทำพิธีเขายก
ศาลเพียงตานำเครื่องสังเวยต่างๆ เช่น หัวหมู, เป็ด,
ไก่, สุรา, อาหาร, บาตรมาตั้งไว้บนวงสรวง คนทรง
เป็นหญิงสาวสวมเสื้อลายทอง คนชายสวมเสื้อลายเงิน
มอถอบ และบนพานไม้ ลุกขึ้นขับร้องรำร้องเพลง
อันเป็นมงคลต่างๆ เพื่อให้ช่วยคุ้มครองดูแลให้ได้รับ
ความร่มเย็นเป็นสุข พิณพาทย์ก็บรรเลงเพลงจนเสร็จ
พิธี เมื่อเสร็จพิธีแล้วมีการเลี้ยงดูกันส่งพานหมาก
และด้ายอันเป็นมงคลขวัญ ให้แก่ผู้มาร่วมงานทุกครั้งวโรน
เพื่อเป็นสิริมงคลต่อไป

ศาลเจ้าพ่อหลักเมืองนี้ ชาวพืชมายมีความ
เลื่อมใสเป็นอย่างมาก จุฑาบุเทียบบนบาลศาลกล่าว
สว่างไสวอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ตอนเช้ามีคนนำ
หัวหมู เป็ด ไก่ สุรา อาหาร มาเช่นบวงสรวงมิได้ขาด
ในอำเภอพืชมาย นอกจากจะมีปราสาทหินที่จะ
สร้างงามแล้ว ยังมีหินสลักรูปสตรีสี่เขี้ยวแก่จัดจน
จนเงาสวยงามอย่างยังอยู่รูปหนึ่ง รูปหินสลักนั้นนายพัน-
ตำรวจตรี อีไซเคนฟาเคนได้เขียนพรรณนาถึงความงาม

ในเรื่องเที่ยวพินิจของเขาว่า “สิ่งที่น่าดู” และน่า
 สนใจอย่างยิ่ง คือหินสลักเป็นสตรีอย่างปราณีตและ
 สวยงามอยู่รูปหนึ่ง อยู่ในทำเขิน นุ่งผ้าชิ้น สวมสังวาลย์
 และมงกุฎอยู่บนศีรษะ นาสึกโค้งเป็นจะอรับกับใบ
 หน้า ริมฝีปากอมยิ้มละมัยเต็มไปด้วยความสำรวอย่าง
 ขำขวน รูปหินสลักนี้เรียกว่า “นางลาว” เรียกตาม
 สถานที่อยู่เดิมซึ่งเรียกกันว่าโคกลาว อยู่ทางทิศอีสาน
 ของพินายไปประมาณ ๔๐ กิโลเมตร รูปหินสลักก่อนอยู่
 กลางป่าอย่างโดดเดี่ยว อยู่ห่างจากนิรชน เมื่อก่อนนี้
 เวลากลางคืนเดือนหงาย พวกหนุ่มๆ มักจะไปเยี่ยม
 และร้องเพลงเกี้ยวกัน ให้รูปสลักหินนี้ฟัง แต่ได้บังเกิด
 ลมตายกันขึ้นในหมู่คณะร้องเพลงบ่อยๆ โดยมีได้ระวัง
 รักษาคือพวกหนุ่มๆ เหล่านี้ ไปประชุมกันร้องรำทำเพลง
 เมื่อกลับยังเคเหะสถานของตนคราวใดมาเกิดเป็นไข้ตาย
 กันทุกคราวไป พวกสตรีรุ่นสาวมีใจอิจฉาริษยาหึงหวง
 จ้องแค้นต่างๆ ได้บอกผู้ใหญ่บ้านพากันอพยพไปอยู่ทาง
 ทิศบูรพาให้พ้นจากเขตอันขมขณ และเสน่ห์ดลใจของ
 นางลาวดังนี้

ข้าพเจ้าได้เห็นรูปของนางลาวแล้ว ที่ฝรั่งเขียนไว้
ว่า นางลาวสวมสังวาลย์นั้น อันที่จริงแล้วนางลาวไม่ได้
สวมสังวาลย์ มีแต่กรองศอ เขาสลักลวดลายและ
ทรวดทรงของกรองศอไว้อย่างงดงามมาก ชายข้างหน้า
กรองศอห้อยข้อยมาอยู่ระหว่างต้นทั้งสองข้าง อันปลั่ง
ปลั่ง อยู่ในทำนบกั้นข้างทั้งสองออกไปข้าง ๆ ขดข้อ
ศอกเบะใหญ่ ข้อศอกอีกข้างหนึ่งยื่นไปข้างหลังแต่พอ
งาม มือทั้งสองอยู่เหนือศีรษะ หายฝ่ามือขึ้นข้างบน
ปลายนิ้วอันเรียวงามอยู่ในระดับเดียวกัน ดูเป็นเชิงร้าย
ไร้อะไรสักอย่างหนึ่ง เมื่อพิศดูรูปหินสลักนี้สวยงามมาก
น่าจะขนานนามว่า “ระบำนางลาว” ฝีมือของจิตรกร
ผู้แกะสลักรูปนางลาวนี้ คงจะเป็นอาจารย์ที่เชี่ยวชาญใน
การแกะสลักหินอย่างยิ่ง ก็สามารถเก็บเอาความงาม
ของสตรีทุก ๆ ส่วน ตลอดจนอิริยาบถต่าง ๆ ของสตรีมา
รวมไว้ในรูปหินสลักนางลาวนี้ ไว้ได้อย่างยอดเยี่ยมใกล้
กับความจริงมาก ดังที่นักเขียนและฝรั่งได้กล่าวไว้ว่า
รูปหินสลักนี้สวยงามหาที่เปรียบได้ยาก และในเรื่อง
วรรณคดีได้กล่าวชมเชยรูปหินสลักนางลาวว่า ไม่มีวัตถุ

รักดี ต้องหนัซว ประกอบตัวให้มดี
 ได้ดี อย่าลืมดี รักษาดี ให้คงทน
 ความดี ทัมแลว หากคลาดแคล้วก็ไผผล
 มดี ประจำตน ย่อมส่งผล ให้ตนดี
 อยู่ ที่ไหนอยู่ได้ ให้เขารัก
 ดี ประจักษ์ดช่วย อำนวยผล
 ก็น อะไรให้รู้กึน สันกัจวล
 ดี เป็นผลคลสนอง ต้องใจเอย
 บอดเสียได้ในบางครั้ง ใ้เสียได้ในบางคราว
 หนวกเสียได้ในบางกาล ชีวิตท่านจะมีความสุข

พระศรีธรรมมณี

วัดมหาธาตุ พระนคร

เรื่องปราชิตร ขรพินท์

ปราสาทหินพิมายนอกจากความสง่างาม นำ
มหัศจรรย์ดังที่ได้พรรณามาแล้ว ปราสาทหินพิมายยัง
เป็นที่ให้กำเนิดนิยายรักอันซอสดัศจรรย์อย่างมั่นคง ซึ่ง
ชาวพิมายได้เล่าต่อๆ กันมาแต่โบราณกาลนาน ต่อมา
หลวงสุวรรณชาวพิมายได้ผูกแต่งตั้งเป็นกลอนตลาด มี
สำนวนโวหารไพเราะเพราะพริ้งไว้ในสมุดข่อย เป็นที่
รู้จักกันแพร่หลายจนตราบเท่าทุกวันนี้ ดังมีเค้าเรื่อง
โดยย่อดังต่อไปนี้.—

พระเจ้าพรหมทัต กษัตริย์เป็นใหญ่ แห่งกรุง
นครธม มีเมืองญวน ละว้า รอยเอ็ดหัวเมืองเอกขึ้นต่อ
พระองค์ นางสุวรรณเทวีพระมเหสีเอกได้ประสูตร
ราชโอรสมาเป็นชาย ทรงพระนามว่า เจ้าชายปราชิตร
พระเจ้ากรุงนครธมทรงโปรดปรานเจ้าชายมาก เมื่อ
เจ้าชายได้เจริญเติบโตขึ้นมา พระองค์ก็ได้ให้เจ้าชายร่ำ
เรียนศิลปศาสตร์และพิชัยสงคราม จนมีความชำนาญ—
นาญสามารถใช้ดาบ ธนู ศร ได้อย่างคล่องแคล่วว่องไว
ยากที่จะหาผู้หนึ่งผู้ใดเสมอเหมือนเจ้าชายได้ พอพระ

ชนมาของเจ้าชายได้เข้า ๑๖ พรรษา พระเจ้ากรุง
 นครธมก็มีพระราชประสงค์จะให้เจ้าชายมีคู่ครอง เมื่อ
 เจ้าชายมีคู่ครองแล้ว พระองค์ก็ได้อบรมราชสมบัติให้เจ้า
 ชายครอบครองสืบแทนพระองค์ต่อไปในเวลาอันสมควร
 เมื่อพระองค์ทรงดำริห์เช่นนั้นแล้วจึงได้มีพระราชสารไป
 ขอร้องเอ็ดหัวเมืองเอกให้ประกาศ ป่าวร้องว่า ผู้ใดมีธิดา
 รูปร่างสวยก็ขอให้นำไปให้เจ้าชาย ได้เลือกเป็นคู่ครอง
 บรรดาหัวเมืองก็ได้ส่งสตรีรูปร่างสวยมาให้เจ้าชายเลือก
 เมืองแล้วเมืองเล่า ทงรอยเอ็ดหัวเมืองเอกไม่เป็นที่สม
 พระทัยของเจ้าชายแม่แต่นางเดียว พระเจ้ากรุงนครธม
 ทรงหนักพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จึงมีพระกระแสรับสั่งให้
 โหรหลวงเข้ามาเฝ้าเมื่อโหรหลวงเข้ามาเฝ้าแล้วพระองค์
 จึงได้ให้โหรหลวงคำนวณโชคชาตา หาเนื้อคู่ของเจ้าชาย
 ว่าจะมีรูปร่างลักษณะอย่างไร และอยู่ทางทิศใด โหร
 หลวงก็ได้คำนวณโชคชาตาราศี ของเจ้าชายเป็นที่เรียบ
 ร้อยแล้ว จึงกราบทูลพระเจ้ากรุงนครธมว่า เนื้อคู่ของ
 เจ้าชายพึงจติลงมาเกิดในครรภ์มารดา อยู่ทางทิศอุดร
 เป็นกำพร้าบิดา มีรูปร่างศิริโสภา และจะเป็นผู้มี

บุญญาธิการมาก แล้วโหรหลวงจึงได้เขียนบอกรปร่าง
ลักษณะของเนอคูของเจ้าชาย ใส่ใบลานมอบให้เจ้าชาย
ไว้ฉบับหนึ่ง

เจ้าชายได้รับตำราที่ท่านโหรหลวงแล้ว ก็คิดอยาก
จะไปเที่ยวหาเนอคูของพระองค์ตามที่โหรทำนายไว้ จึง
ปลอมแปลงตนเป็นพ่อค้า กำชับมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดตาม
เสด็จเป็นอันขาด เดินทางออกจากกรุงนครมรอนแรม
ไปตามหัวเมือง เอก โท ตรี ทางทิศอุดรทุกหนทุกแห่ง
แต่ก็ไม่พบเนอคูของพระองค์ดังที่โหรทำนายไว้ วันหนึ่ง
เจ้าชายได้เดินทางเรอมาจนถึงบ้านสัมฤทธิ์ แขวง
มณฑลราชธานีพิมาย พระองค์ได้พบสตรีนางหนึ่งมี
ครรภ์แก่กำลังก้มดำนาอยู่กลางทุ่ง มีร่มเงาคล้ายกับรูป
เศวตฉัตรกั้นนางไว้ โดยนางไม่ถูกแสงแดดแผดเผาแต่อย่าง
เดียว เจ้าชายมีความประหลาดพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จึง
ได้หยิบเอาตำราที่ท่านโหรหลวงได้มอบให้ขึ้นดู ปรากฏ
ว่าสตรีมีครรภ์แก่ผู้นั้นมีรูปร่าง และลักษณะตรงตามตำราที่
ได้เขียนบอกไว้ทุกประการ เจ้าชายทรงปลาบปลื้มปิติ
ยินดีเป็นอย่างยิ่ง และดำริห์ว่าทารกในครรภ์ของสตรีผู้นั้น

คงจะเป็นเนอคูของพระองค์เป็นแน่ จึงเข้าไปกราบไหว้
ขอฝากเนอฝากตัวอยู่อสาพยาบาล และทำมาหา
เลี้ยงนางทันที นางก็ไม่มี ความรังเกียจแต่ประการใด
นางจึงได้ไต่ถามถึงเรื่องราวต่างๆ ของเจ้าชาย ๆ ก็ได้เล่า
ความเป็นไปแต่ต้น จนกระทั่งได้ออกเดินทางมาหา
ครองและได้มาพบนาง แต่นางก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร
ดี เพราะว่าทารกในครรภ์ของนาง ก็ยังไม่ทราบว่า
หญิงหรือชาย เจ้าชายจึงขอคำนั้นสัญญากับนางว่า
ถ้าหากว่าทารกในครรภ์ของนางคลอดออกมาเป็นผู้ชาย
ก็จะขอเอาไปเพื่อนถ้าเป็นหญิงก็จะขอเอาไปเป็นคู่ครอง
นางก็ไม่ขัดพระราชประสงค์ของเจ้าชาย

เจ้าชายก็ได้อยู่กับนางนับตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา
เจ้าชายปราจิตรมีความขยันขันแข็งเป็นพิเศษช่วยขยาย
ทำไร่ไถนา หาฟัน สานตระกร้า กะบุง ตลอดจนตัด
ไม้ทำเรือ เจ้าชายเฝ้าปรนนิบัตินางทุกอย่างอยู่ต่อมาอีกวัน
หนึ่งชายบวก็เกิดอาการผิดปกติเจ็บครรภ์บ่น เพราะ
ถึงกำหนด ทารกในครรภ์ของนาง จะคลอดออกมา แล้ว
เหล่าญาติของชายบวก็มาอยู่ดูแลนางพร้อมหน้า ต่าง

ปรึกษารอกันว่าจะไปตามหมอที่ไหนดี ผลที่สุดได้
 พร้อมกันให้เจ้าชายปราจิตร ไปตามยายหล่อหมอดำแบ
 อยู่บ้านนา เวลาไม่นานเท่าใดนัก เจ้าชายปราจิตรก็ได้
 กลับมาพร้อมกับยายหล่อหมอดำแบ พอเดินทางมาถึง
 ประตู่บ้าน ก็พบตาปานเดินสวนทางออกมาจะไปตัดไถ
 ตาปานจึงทักยายหล่อขึ้นว่า ยายจำไปไหน ยายหล่อ
 คอบว่า ปราจิตรได้ไปตามให้มาดบ้านบัว ตาปานจึงพูด
 ขึ้นว่า ยายมาไม่ทันหรอก ยายบัวได้คลอดได้สำเร็จตัว
 แล้ว ขณะนี้กำลังคิดไฟใส่เชิงกรานต้อยู่ ยายหล่อก็เข้า
 ไปในบ้านยายบัว ตัดรากยังรกให้แม่นางหนูน้อย เมื่อ
 เสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงขนานนามนางหนูน้อยลูกยายบัว
 ว่านางอรพินท์

วันคืนผ่านๆ ไปเจ้าชายปราจิตรกับยายบัวก็ได้
 ถนอมกล่อมเกลี้ยงนางอรพินท์แต่เล็กๆ เจริญเติบโต
 ขึ้นมาเป็นเปล่งปลั่งดั่งจันทร์เพ็ญ ดวงตาดำเป็นมัน
 ปลายรับกับใบหน้าอันคมคายพวงแก้มสีชมพูแดงระเรื่อ
 เป็นสิริธรรมชาติที่ปราศจากการปรุงแต่ง กิริยาท่าทาง
 ราวแรงแจ่มใส มารยาทอ่อนหวานละมุนละม้าย เป็นเสน่ห์

แก่เจ้าชายยังนัก ไม่เสียแรงที่พระองค์ได้นอนกล่อม
 เกลียงเลียงมาตงแต่ต้นเท่าฝ่าหอย ถึงแม้ว่านางอรพินท์
 ได้กำเนิดเกิดมาท่ามกลางท้องทุ่ง อันหอมล้อมด้วย
 ธรรมชาติป่าเขาถ้ำเนาไพร แต่นางอรพินท์มีความงาม
 อันเลอเลิศประดุจนางฟ้า ที่เสด็จลงมาจากเมืองแมน
 แดนสวรรค์ ยากที่จะหาสตรีคนหนึ่งคนใด รุนราวคราว
 เดียวกันกับนางมาเปรียบเทียบได้ ความสวยอันมีเสน่ห์
 ของนางนี้ เป็นเหตุให้เจ้าชายคลั่งไคล้หลงใหลยังนัก
 เวลากลางคืนนาคางพรางพรหมลมเย็นพัดโชยมาต้อง เจ้า
 ชายช่างหนาวยังนัก อยากจะลอบเข้าไปหานางเมื่อ
 ยามดึก เจ้าชายมานึกดูแล้วก็ไม่กล้าจะเข้าไปหานาง
 เพราะพระองค์เป็นเจ้าชายอันสูงศักดิ์ เมื่อไพร่ฟ้า
 ประชากรผู้ใต้ลวงรู้เข้า จะเกิดครหานินทาขึ้นภายหลัง
 ว่าพระองค์เป็นชายไร้ญาติขาดตระกูล จะเป็นท้อปอาย
 ขาหยหน้าแก่พระราชบิดาของพระองค์ได้ และอีก
 ประการหนึ่งอรพินท์ก็เปรียบประดุจนางหงษ์ จะน้อย
 เนือต่ำใจว่าพระองค์เป็นชายชั่วช้า หากคิดตระกูลมิได้
 เจ้าชายนอนตรึกตรองใคร่ครวญอยู่จนรุ่งสว่าง จึงตัดสินใจ

ใจที่จะลางกลับไปทูลพระราชบิดาของพระองค์ ให้
มาทำการสู่ขอนางตามประเพณี

แสงเงินแสงทองก็ได้พวยพุ่งขึ้นจากขอบฟ้าทางด้าน
บูรพาทิศ เสียงไก่ตบปีกขึ้นดังเจอบเจว้อยู่ไม่ขาด ซึ่ง
เป็นสัญญาณก็บอกว่าอีกไม่ช้าวันใหม่ใกล้เข้ามาถึงภายใน
จิตใจของเจ้าชาย ให้หวลระลึกถึงวันคืนที่พระองค์
ได้อยู่ใกล้ๆ กับนาง ถ้าคิดถึงระยะทางที่พระองค์จะเดิน
ทางไป มันช่างเจ็บเหงาเปล่าเปลี่ยว ได้ยินแต่เสียงนก
การ้องอยู่ตลอดทาง พระองค์มีความอดอันตันใจจนบอก
ไม่ถูก ครั้นพระอาทิตย์โผล่จากขอบฟ้าแล้ว เจ้าชายจึง
ตัดสินใจครั้งสุดท้าย ไปกราบลาขบว้แม่ของนางเพื่อ
กลับไปบ้านเมืองเดิม ขบว้มีความเศร้าโศกและอา
ลัยอาวรณ์เจ้าชายมาก แต่ไม่ทราบจะทำอย่างไรเพียงแต่
ได้กำชับกับเจ้าชายว่า เมื่อพระองค์จากไปแล้วขอให้รีบ
กลับมา พอส่งเสียมารดาแล้วจึงหันกลับมาส่งน้อง
อรพินทว่าขอดวงใจของพี่ขอให้น้องรักษาเนอรักษัตว์
น้องไว้ให้จงดี อย่าได้ให้ชายอื่นมาพัวพัน พี่จำใจขอลา
น้องกลับไปทูลพระราชบิดามาสู่ขอน้อง อรพินทเมื่อได้

พงเจ้าชายสังคังนั้น ก็กระโดดกอดคอเจ้าชายร้องไห้ฟูม
 ฟายต่อว่าต่อขานเจ้าชายต่าง ๆ นา ๆ ว่าเจ้าชายไม่รักน้อง
 จริงน้องนิวาสนาน้อย กับทั้งกำเนิดเกิดมาในตระกูล
 ชาวทุ่งเปรียบเสมือนนกป่า มิใช่คนที่ควรท้าวพระยา
 เลี้ยงอยู่ด ๆ ก็จะมาจากน้องไปยามกินยามนอนน้องจะได้
 พุดคุยกับผู้ใด พี่ช่างไม่คิดถึงคราวที่พี่ได้พาน้องไปนา
 เมื่อฝนตกฟ้าร้องพียงให้น้องอยู่ในกระท่อม พี่ได้อาสา
 มาอยู่กับน้องตั้งแต่น้องอยู่ในครรภ์ของแม่ พี่จะมาทาง
 น้องให้อยู่โดดเดียวเอยกาย พี่อย่ากลับไปเลยเชอ
 น้องเถิดนะพคนดี เดือนหกฝนตกฟ้าร้องจะได้ให้น้อง
 ทำนา เดือนสิบสองพียงพาน้องไปไถ่นกลึงกินข้าว พี่
 กลับไปแล้วใครเล่าจะพาน้องไป นางพุดพลางร้องไห้
 พलगน้ำตาไหลอาบแก้มไม่ขาดสาย ตกตอนเย็นน้อง
 ไม่เห็นมีผู้ใดน้องจะขอไปกับพี่ไม่ขออยู่อีกต่อไปนางบัว
 เห็นลูกสาวโศรกเสียใจมากดังนั้น จึงมาปลอบประโลม
 ให้นางหายความโศรกเศร้าลงไปได้บ้าง แล้วเจ้าชาย
 ก็ได้ออกเดินทางรอนแรมไปกรุงนครชม ภายในดวงใจ
 ของเจ้าชาย เห็นแต่คิดถึงใบหน้าอันผุดผ่องของนาง

ตลอดวันคืนที่ได้อยู่ร่วมกันมา ก็เป็นเวลาานอึกโหลอยู่
พระราชบิดาจะเป็นอย่างไรบ้างก็ไม่ทราบ การเดินทาง
ของเจ้าชายได้เดือนเศษก็ถึงกรุงนครธม จึงได้เข้ากราบ
บังคมทูลพระราชบิดาของพระองค์ ตามที่ได้ไปพบ
นางตามโหรที่ทำนายไว้ทุกประการ และได้เร่งให้ไป
ทำการสู่ขอนางอรพินท์

นางอรพินท์ นับแต่เจ้าชายได้จากนางไปแล้ว ก็
สงบเสงี่ยมเจียมตัว ช่วยขยาบว้มารดาของนางประกอบ
การงานต่าง ๆ ภายในดวงใจของนางก็ได้แต่เฝ้าคอยวัน
เวลากลับของเจ้าชาย ทาขมนแต่งตัวมิให้มัวหมอง
ความงามของนางเป็นที่เจริญตา เจริญใจแก่ผู้มาพบเห็น
เป็นอย่างยิ่ง หนุ่มๆต่างก็พากันคลั่งไคล้หลงใหลถึงความ
งามอันมีเสน่ห์ของนางยิ่งนัก และเล่าลือต่อ ๆ กันไป
จนได้ขึ้นถึงพระเจ้าพรหมทัตอุปราช ผู้ครองเมืองพินาย
พระองค์ก็อยากรู้อยากเห็นนางเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ให้เสนา
อำมาตย์ไปสืบถามหาเหตุตัวของนาง เมื่อเสนาอำมาตย์
ได้ไปสืบถามได้เห็นนางอรพินท์แล้ว จึงได้กลับมาทูล
พระเจ้าพรหมทัต ว่านางอรพินท์นั้นสวยมากยากที่จะหา

หญิงนางใดมาเปรียบได้ พระเจ้าพรหมทัตจึงรับสั่งให้
 พระยารามไปทำการสู่ขอนางทันที ขาบบัวมารดาของนาง
 ได้บอกกับพระยารามว่า นางอรพินท์ลูกสาวของนางนั้น
 ได้มีผู้มาทำการสู่ขอไว้แล้วตั้งแต่นางยังอยู่ในครรภ์และ
 ชายผู้นั้นได้อาสาทำมาหาเลี้ยงนางมาแต่เล็ก ๆ จนเติบโต
 ใหญ่ขณะนั้นได้ลากลับไปบ้านเมืองเดิมของตนในไม่ช้าก็
 จะกลับมาทำการแต่งงานวิวาห์มงคล กับนางอรพินท์บุตร
 สาวของนาง พระยารามได้ฟังขาบบัวเล่าให้ฟังดังนั้น
 จึงกลับมาทูลพระเจ้าพรหมทัต เมื่อพระเจ้าพรหมทัต
 ได้ทราบดังนั้นก็ทรงอัศจรรย์พระทัยอยู่ครู่หนึ่ง จึงรับ
 สั่งให้ขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่เข้ามาเฝ้า เพื่อปรึกษา
 หารือว่าจะคิดทำอย่างไร ถึงจะได้นางอรพินท์มาเป็นเอก
 มเหสี ถ้าจะไปจับตัวมา โพร่ฟ้าประชาชนทั้งหลายก็จะ
 ครหานินทาพระองค์ได้ว่า ใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงประชา
 ราษฎร ทำอย่างไรถึงจะได้นางมาโดยบ่าวไม่ช้าน้ำไม่ขุ่น
 และจะไม่เกิดครหานินทาขึ้นภายหลังได้ ขุนนาง
 ข้าราชการได้ลงความเห็นว้ ให้พระเจ้าพรหมทัตแต่ง
 พระราชนคร สาราไปเชิญนางและแม่ของนางเข้ามาไว้ใน

วังแล้วจึงทำพิธีอภิเษกนางอรพินที่ขึ้นเป็นเอกมเหสีเมื่อ
ที่ประชุมลงความเห็นกันเช่นนั้น พระเจ้าพรหมทัตจึง
ได้แต่งพระราชสาธไปเชื้อเชิญนางและแม่มา โดยจัด
ให้มีขบวน ช้าง ม้า ม้องกลอง แห่แทนพระราชสาธไป
ยังบ้านสัมฤทธิ์ในวันนั้นเอง

เสียงม้องกลองและเสียงปี่แตรสังข์ ดังมาแต่ไกล
ไม่ช้าระยะ และเสียงนั้นค่อยใกล้เข้ามาๆ ชาวบ้าน
ต่างก็พากันแตกตื่นตกใจ ต่างก็โจษขานกันวันวาวว่า
เกิดศึกสงคราม ในไม่ช้าขบวน ช้าง ม้า ที่นำพระราช
สาธพระเจ้าพรหมทัตก็มาถึง นางบัวแม่ของนางอรพินที่
มีความตกใจมาก ถึงกับเป็นลมล้มลงสลบไป เหล่า
ญาติใกล้ชิดได้พยายามรักษาให้นางฟื้นขึ้นมา พยายาม
ฟื้นขึ้นมาแล้ว เหล่าขุนนางที่นำพระราชสาธมาถึงบ้าน
นาง นางก็ได้จัดแจงหาหมาก พล มาต้อนรับ กล่าว
เชื้อเชิญให้ขุนนางข้าราชการขึ้นมานบนาน เมื่อเป็นที่
เรียบร้อยแล้ว พระยารามก็ได้เอาพระราชสาธมาอ่าน
ให้นางฟัง เมื่อยาบัวได้ฟังพระราชสาธแล้วก็อดอ
ทนใจไม่รู่ว่าจะทำอย่างไรดี หากนางจะขัดขึ้นก็เกรงจะ

ได้รับพระราชอาญา ในเมื่อไม่มีหนทางอื่นใดอีกแล้ว
 จึงจำเป็นต้องโอนอ่อนผ่อนตาม พระอาทิตย์ค่อยๆ
 เคลื่อนคล้อยลับหมุ่ไม่ลงไป บรรดาเหล่าทหารกองข้าง
 กองมาทูลพระราชสาธมา ต่างก็พากันหุงหาอาหารกิน
 ส่วนนางบัวพุดอะไรไม่ออก อึดอัดใจยังกับได้ทอง
 สิบสองคลัง จึงชมชานเข้าไประลอกสาวในห้อง ร้องให้
 คร่ำครวญพรรณมาถึงคุณงามความดีที่เจ้าชายปราชิตที่ได้
 อดส่ำหัดนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงอรพินทมาตั้งแต่เล็ก จน
 เติบใหญ่คงจะเป็นเวรกรรมของเราที่สร้างมาแต่ปางหลัง
 ที่เจ้าชายอดส่ำหัดเฝ้าพยาบาล ทำไร่นานาหาเลี้ยงนางมา
 ก็ไม่ได้สมหวัง ในที่สุดเมื่อได้ร้องไห้เสียจนอึดแล้ว
 เสียคร่ำครวญก็ค่อยเหือดหายไป ขาบบัวก็เข้าสวมกอด
 ลูกสาวพลางกระซิบสั่ง ขอให้ลูกเฝ้าปรนนิบัติสามีของ
 นางให้จงดี ขามกีนยามนอนขอให้ลูกกราบลงแทบเท้า
 รุ่งเช้าให้รักษาราศี ช่วยประคองขันน้ำล้างหน้าพระสาม
 ออย่าให้มีขัดข้องขุ่นเคืองใจ ถึงหนักเบาที่แต่พระองค์ท่าน
 เพราะพระองค์เป็นถึงเจ้าพามหากษัตริย์ไม่เหมือนไพร่ต่ำ
 สกฏ เมื่อนางได้สั่งเสียเป็นที่พอใจของนางแล้ว พอ

รุ่งสว่างแล้ว เหล่าขุนนางข้าราชการก็ได้อุปบารัติถวายบังคม
 ข้าง ม้า ให้นางขึ้นขึ้นให้แห่นไปยังพระราชวัง พระเจ้า
 พรหมทัตเห็นเหล่าขุนนางข้าราชการนำนางมาได้เช่นนั้น
 ก็ทรงปลาบปลื้มยินดีเป็นมาก สั่งให้ทหารทำการปลุก
 โธงหรืออภิเษกนางอรพินที่เป็นเอกมเหสีทันที พระเจ้า
 พรหมทัตดีใจเป็นล้นพ้น แต่นางอรพินที่นั้นตรงข้าม
 กลับนั่งหน้าตาไหลอาบแก้ม ด้วยความโศรกเศร้าเสียใจ
 จะพูดอะไรก็ไม่ได้ นางจึงยกมือขึ้นสับนิ้วขึ้นตั้งสัตย์
 อธิษฐาน ขอเดชะอำนาจแห่งความรักอันซื่อสัตย์
 สุจริตที่นางได้มีต่อเจ้าชายปราจิตร ขอให้เทพอารักษ์
 กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จงดลบรรดาลอย่าให้พระเจ้า
 พรหมทัตเข้ามาใกล้ตัวนางได้ ด้วยแรงอธิษฐานและ
 อำนาจแห่งความรักอันซื่อสัตย์ของนาง ได้ดลบรรดาล
 ให้พระเจ้าพรหมทัตมีอันเป็นไป พระองค์เข้าหานาง
 กราวใด ทามคุณก็เหือดหายไปสิ้น จะถูกเนืองต้องตัวนาง
 ก็ร้อนรอนดังเปลวไฟ

เจ้าชายปราจิตรเมื่อได้เดินทางถึงนครแล้ว พระ
 องค์ก็เข้ากราบทูลพระราชบิดา ถึงเรื่องพระองค์ที่ได้ไป

พบนางตามตำราที่โหรหลวงบอกไว้ทุกประการ พระเจ้า
 กรงนครชมทรงปลาทปลื้มดีใจเป็นอันมาก ทิราชโอรส
 จะได้มีคู่ครองพระองค์จึงรับสั่งให้เหล่าขุนนางข้าราชการ
 จัดแจงแต่งขันหมากทองหมั้นไปสู่ขอ เมื่อได้จัดข้าว
 ของทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว ก็ให้น้ำขึ้นบรรทุก
 หลังช้าง ม้า เกวียน และรถ เมื่อได้ถูกขบวนยามดีแล้ว
 ก็ได้เคลื่อนขบวนออกจากกรุงนครชม เดินทางผ่านโขด
 เขาลำเนาไพรรรอนแรมตามทางเรื่อยมา ภายในจิตใจ
 ของเจ้าชายก็คิดถึงแต่ใบหน้าอันผุดผ่อง และวันคืนที่
 พระองค์ได้อยู่ใกล้ๆ พุดคุยกับนางมาตลอดทาง จนวัน
 หนึ่งการเดินทางก็ได้มาถึงบ้านกัณทร และยังอีกไม่กี่คน
 การเดินทางของเจ้าชายก็จะถึงมณฑลราชธานีพินายแล้ว
 เมื่อเวลาจวนจะพลบค่ำ เจ้าชายก็ได้พาขบวนขันหมาก
 ที่จะไปสู่ขอนางอรพินที่ประทับแรมในป่า ใกล้กับลำธาร
 แห่งหนึ่ง ขณะที่พระองค์จอดประทับแรมอยู่นั้น ได้มีคน
 เดินทางหมู่หนึ่ง ซึ่งเดินทางจากมณฑลราชธานีพินายผ่าน
 มาเจ้าชายก็ได้ตรัสถามข่าวถึง นางอรพินที่ซุ้รักของพระ
 องค์คนเดินทางหมู่หนึ่งก็ได้ทูลเจ้าชายว่าพระเจ้าพรหมทัต

เจ้าเมืองพิมาย ได้ไปเฝ้านางอรพินท์ยอดดวงใจของ
 พระองค์ไปเป็นนมหีแล้ว เจ้าชายได้ทราบเช่นนั้น
 ก็มีความโกรธเคืองขึ้นเคืองให้พระเจ้าพรหมทัตยังนัก ที่
 บังอาจมาแย่งเอาดวงใจของพระองค์ไป ในเมื่อวิมาน
 ในฝันของพระองค์ได้พังทะลายลงหมดแล้ว จึงสั่งให้
 ไพร่พลที่ร่วมขบวนมาทำลายขึ้นหมาก และขุดยาน
 พาหนะลงหมดสิ้น กำชับให้ผู้ติดตามคอยพระองค์อยู่
 ณ ที่นั้น สำหรับเจ้าชายได้ควมมาไปยังบ้านสัมฤทธิ์
 เพื่อสืบสาวเรื่องราวให้แน่ชัดเสียก่อน จึงจะคิดอ่าน
 ต่อไป พอเจ้าชายได้มาถึงบ้านสัมฤทธิ์ ชาวบ้านต่างก็
 เล่าเรื่องที่พระเจ้าพรหมทัตนำเอานางอรพินท์ไป ให้
 เจ้าชายฟัง น้าสาวของนางอรพินท์มีความสงสารเจ้าชาย
 เป็นอันมาก จึงออกปากรับอาสาจะนำเจ้าชายไปพบ
 นางอรพินท์ที่ในวัง เจ้าชายก็ตกลงทันที การเข้าไปใน
 วังเกรงว่าจะมีผู้สงสัย พระองค์จึงปลอมแปลงตนเหมือน
 กับชาวเมืองเอาพระขรรค์ที่ติดตัวมาซุกซ่อนไว้ให้มิดชิด
 เมื่อเป็นที่เรียบร้อยแล้ว น้าสาวจึงได้นำเจ้าชายเข้าไปใน
 วัง บังเอิญวันนั้นเมื่อเวลาบ่าย ขุนนางฝ่ายในของพระ

เจ้าพรหมทัต ได้นำนางอรพินท์ออกมาทอ้งพระโรงขณะ
 ที่นางออกมานั้น นางก็ได้พบเจ้าชายปราชิตร์ผู้ซึ่งนาง
 ใฝ่ฝันคร่ำครวญหาอยู่ทุกคืนวัน นางรู้สึกดีใจมาก และ
 คำพูดที่นางได้กล่าวทักเจ้าชายว่า “พมา” แล้วนางจึง
 เล่าเรื่องที่พระเจ้าพรหมทัตต้องการนางมาเป็นมเหสี ให้
 เจ้าชายฟัง เจ้าชายยิ่งทว้ความโกรธแค้นให้พระเจ้าพรหม
 ทัตมากขึ้น และไม่เชื่อว่านางยังบริสุทธิ์อยู่ เพราะพระ
 เจ้าพรหมทัตได้นำนางมาหลายวันแล้ว จึงซักพระขรรค์
 ที่ซ่อนมาเอาปลายข้างหนึ่งจุ่มลงไปในขันน้ำ แล้วยกขึ้น
 อธิษฐานว่า ถ้านางยังบริสุทธิ์อยู่ก็ขอให้เทพไทบรรดาล
 ให้พระองค์เห็นนางสุกใสรุ่งโรจน์ ถ้าหากว่าได้เสียเป็น
 เมียพระเจ้าพรหมทัตแล้วไซ้ร้ ขอให้เห่นเป็นหญิงแก่
 ผลแห่งการเสี่ยงอธิษฐานปรากฏว่า พระองค์ได้เห็นนาง
 สดสวยขึ้นกว่าเดิม เจ้าชายดีใจมาก และเชื่อว่านางยัง
 บริสุทธิ์อยู่ นางและเจ้าชายจึงได้ร่วมกันออกอบายที่จะ
 นำพระเจ้าพรหมทัต เมื่อเป็นที่เข้าใจกันดีแล้ว เจ้าชาย
 จึงได้ลาจากนางไปหาขบวนช้างม้า ที่ร่วมแห่ขันหมาก
 ของพระองค์มา • เมื่อเจ้าชายได้กลับมาถึงที่ไพร่พลที่แห่

จันทมากมานั้น พระองค์ก็ได้ให้ขบวนช้างม้าออกเดิน
 ทางต่อไปยังเมืองพิมาย เมื่อการเดินทางได้มาถึง
 ด่าน เจ้าชายก็ได้แจ้งให้นายด่านทราบว่า พระองค์มี
 ความประสงค์จะมาเยี่ยมพระเจ้าพรหมทัต เมื่อนายด่าน
 ทราบดังนั้น ก็ควมมาเร็วเข้ามารายงานให้พระเจ้า
 พรหมทัตทราบว่า เจ้าชายปราจิตรแห่งกรุงนครธมกำลัง
 เดินทางมาเยี่ยมเยือนพระองค์ พระเจ้าพรหมทัตได้
 ทราบดังนั้น ก็สั่งให้เสนาอำมาตย์ตระเตรียมการต้อนรับ
 เจ้าชาย เมื่อเจ้าชายได้เดินทางมาถึงภายในวังของ
 พระเจ้าพรหมทัต ก็ได้จัดให้มีการกินเลี้ยงรับรองเจ้าชาย
 ปราจิตร งานเลี้ยงได้เป็นไปอย่างสมพระเกียรติ นาง
 อรพินที่ได้มาทำหน้าที่เสิร์ฟสุราอาหาร ให้แก่กษัตริย์ทั้ง
 สองโดยมิให้ขาดตกบกพร่องแผนการของนางก็จวนจะ
 สำเร็จอยู่แล้ว นางอรพินที่รินสุราส่งให้พระเจ้าพรหมทัต
 อยู่เรื่อย ๆ รินให้เจ้าชายแต่น้อย ผลที่สุดพระเจ้า
 พรหมทัตมีอาการมึนเมามาก เจ้าชายปราจิตรเห็นได้ก็
 จึงชักพระขรรค์ออกฟันพระเจ้าพรหมทัตตายคาที่ ทหาร
 ของพระเจ้าพรหมทัตเห็นเหตุการณ์เช่นนั้น ก็กรูกันเข้า

จะไปทำร้ายเจ้าชาย ฝ่ายทหารของเจ้าชายก็ออกรับ
 เกิดต่อสู้กันสุดสุด เจ้าชายปราชิตรเห็นดังนั้นได้นำนาง
 อรพินท์ที่เล็ดรอดหนีออกไปนอกพระราชวัง หลบซ่อน
 เหล่าทหารของพระเจ้าพรหมทัตทั้งกลางวันและกลางคืน
 เป็นเวลาหลายวัน จนเมื่อยล้าอดโรยหิวโหยจนบาง
 ครั้งถึงกับพานางคลานไปตามทาง เมื่อเห็นว่าไม่มีผู้หนึ่ง
 ผู้ใดตามแล้ว เจ้าชายกับนางอรพินท์เดินทางต่อเพื่อไป
 นครธม ระหว่างการเดินทางรอนแรมไปนั้น ในเมื่อ
 เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า ก็พานางพักผ่อนตามทางเรื่อยมา
 เมื่อความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าค่อยคลายหายไป แล้วก็
 พากันออกเดินทางต่อไป จนวันหนึ่งการเดินทางได้มาถึง
 ชายป่าแห่งหนึ่งลมเย็นโชนอ่อนพัดมาไม่ขาดสายเจ้าชาย
 และนางอรพินท์ ก็พากันมาหยุดพักอยู่โคนต้นไม้ใหญ่
 ต้นหนึ่งด้วยความอดโรยเมื่อยล้า ก็เอนกายลงนอนเคลม
 กลับไปได้ร่มไม้ ณะ ชายป่าแห่งนั้น ป่าแห่งนี้เป็นที่
 ของนายพรานนกเอยงออกมาทำการล่าเนื้อไปเป็นอาหาร
 อยู่เสมอ และวันนั้นนายพรานนกเอยงก็ได้ออกเดินทาง
 ล่าเนื้อผ่านมา พบเจ้าชายกับนางอรพินท์กำลังหลับ

สบายอยู่ใต้โคนต้นไม้ เมื่อเดินใกล้มาเพ่งพิศดูนางที่
 กำลังหลับอยู่ข้างสามีนั่น รูปร่างอรชรอ่อนช้อยสวยงาม
 มาก นายพรานนกเอี้ยงก็อดอยากได้นางไว้เป็นเมียเป็น
 กำลัง แต่จะทำอย่างไรเล่าในเมื่อสามีของนางนอนเคียง
 ข้างอยู่ จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องฆ่าสามีของนางให้ตายนาย
 พรานคิดเช่นนั้นแล้วจึงโก่งธนูชนพาดสาย เอาลูกธนูชน
 มาสอดใส่คันเปรี๊ยะออกไปถูกเจ้าชาย ถึงแก่ความตาย
 ทันที นางตกใจตื่นขึ้นเห็นลูกธนูเสียบทรวงอกเจ้าชาย
 ถึงแก่ความตายเช่นนั้น นางมีความเสียใจเป็นอันมาก
 ร้องไห้โอดครวญกอดศพสามีไว้ไม่สร้างชา นายพราน
 นกเอี้ยงเห็นเช่นนั้น ก็เข้าไปปลอบโยนนางให้หายความ
 โศรกเศร้า จะรับนางไปเลี้ยงดูให้มีความสุขสำราญ
 นายพรานจะพูดอย่างไรๆ นางก็หายินยอมไปกับ
 นายพรานไม่ จะอุ้มกอดประคองนางไป นางก็หายอมไม่
 ในที่สุดนางให้นายพรานไปหาควายมาให้ นางจึงไปนาง
 ถึงจะยอมไป เมื่อนายพรานได้ปลุกปลอบใจนาง เป็นที่
 อึดอ้อนใจแล้ว จึงได้ไปหาควายสำหรับจะให้นางขี่
 ไปยังบ้าน นายพรานจึงได้ไปหาควายได้มาตัวหนึ่ง เมื่อ

ได้ควายมาแล้วนางจึงขนควายไปด้วยกัน แต่นางไม่
ยอมนั่งข้างหน้า ให้นายพรานนั่งข้างหน้า ระหว่างที่นาง
ขี่ควายไปกับนายพรานนั้น นางได้ชวนนายพรานคุยไป
ตลอดทาง เมื่อเห็นว่านายพรานตายใจกับนางแล้ว จึง
ชักพระขรรค์ของเจ้าชายที่นางนำติดตัวไปด้วย แทะนาย
พรานนกกเองทางหลังถึงแก่ความตาย เมื่อนางได้ฆ่า
นายพรานนกกเองตายแล้ว นางก็เดินซัดเซพเนจรไป
ตามป่าอย่างไม่มีจุดหมายปลายทาง เมื่อขาล้าหิวโหย
ก็เก็บลูกไม้ตามป่ากินต่างอาหารเรื่อยไป รุกขเทวดาที่
อยู่ตามป่าเมื่อเห็นนางตกทุกข์ได้ยากเช่นนั้น ก็มีความ
เมตตาสงสาร จึงจำแลงแปลงกายเป็นงูเห่าและพังพอน
กัดกันต่อหน้านาง งูได้ถูกพังพอนกัดตายก่อน พังพอนก็
ได้ไปกัดเอาต้นไม้ที่เป็นขามาพ่น ทายนนกกลับพ่นม
ชีวิตขึ้นมาต่อสู้อีก คราวหลังพังพอนได้ถูกงูกัดตาย
งูได้ไปกัดเอาต้นไม้ที่เป็นขามาพ่น พังพอนกลับพ่นค
ษพมาดังเดิม ขณะที่งูไปกัดเอาต้นไม้ที่เป็นขามา
นางได้สกดรอยตามงูไปด้วย นางได้เห็นต้นไม้ที่งูไปกัด
เอามาน้ำได้ นางจึงได้ไปเอาต้นขานั้นเดินทางไปยังที่

นายพรานได้ฆ่าเจ้าชายตาย เมื่อนางได้มาถึงแล้ว ก็เอา
 ดันยามาฟันเจ้าชาย ที่ตายอยู่นั้นกลับฟื้นคืนชีพดังเดิม
 นางมีความดีใจมาก เมื่อเห็นสามของนางฟื้นคืนมา
 นางจึงเล่าถึงเหตุการณ์ ที่นายพรานนกเอี้ยงอยากได้นาง
 และฆ่านายพรานนกเอี้ยงตายเช่นเดียวกันจนไปพบบกับ
 พังพอนกัดกัน ได้ยามาแก่เจ้าชายให้ ฟันขึ้นมาให้เจ้าชาย
 ฟัง เจ้าชายมีความดีใจมากที่นางสามารถแก้พระองค์
 กลับฟื้นคืนมาได้

แล้วทั้งสองออกเดินทางรอนแรมเรื่อยไป จนได้
 มาถึงแม่น้ำแห่งหนึ่งกว้างใหญ่ ไม่สามารถจะพากันข้าม
 ไปได้ เมื่อไม่สามารถจะพากันข้ามไปได้แล้ว จึงนั่งพัก
 คอยอยู่ที่ท่าหน้า บางทีจะมีคนหนึ่งคนใดพายเรือผ่านไป
 มาจะได้ขอโดยสารข้ามฟากไป ลำน้ำแห่งนี้เป็นแห่ง
 ที่เถรลอยเรือเล่นผ่านไปมาอยู่เสมอ เมื่อเจ้าชายเห็น
 เถรลอยเรือมาเช่นนั้น จึงเรียกเรือเถรให้มาหา เถรก็
 ลอยเรือใกล้เข้ามา เห็นเจ้าชายกับนางอยู่สองคน และ
 ได้เห็นนางอรพินที่นั้นสวยงามมาก เถรนึกอยากจะได้นาง
 ไปเป็นเมีย เมื่อเจ้าชายขอร้องให้นำคนข้ามฟาก

เกรก็บอกว่าเธอถ้าเล่นเล็กมากจะขึ้นไปเกินกว่าสองคนไม่
 ไม่ได้ ถ้าเกินนั้นก็อาจจะเป็นอันตรายเธอเล่น เจ้าชายก็
 ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรดี จึงให้นางอรพินท์หิ้วเธอไปกับ
 เกรก่อน เมื่อถึงฝั่งแล้วจึงให้เกรมารับตน เกรเธอลอย
 มือได้นางขึ้นมาบนเรือก็รู้สึกดีใจมาก รับพายเรือล่อง
 ไปตามน้ำเรื่อยไป ไม่พานางเข้าหาฝั่งสักที นางมีความ
 ปลาดใจมากคิดว่า เกรเธอลอยนั้นคงจะเล่นไม่ชอกกับนาง
 เป็นแน่ เรือก็ได้ล่องไปตามน้ำเรื่อยมา นางได้มองเห็น
 ต้นมะเดื่ออยู่ต้นหนึ่งมีลูกสุกแดงอยู่เต็มต้น นางจึงบอก
 พ่อเกรเธอลอยว่า นางอยากกินมะเดื่อเป็นกำลัง ขอร้อง
 ให้พ่อเกรขึ้นไปเก็บให้นางด้วย พ่อเกรจึงนำเธอไปจอด
 อยู่ใต้ต้นมะเดื่อแล้วบันายขึ้นไปบนต้น นางก็ได้ชบอก
 ให้พ่อเกรขึ้นไปเก็บมะเดื่อพวงนั้นพวงนั้นลงมาให้นาง อีก
 มือหนึ่งนางก็เด็ดหนามใส่โคนต้น เมื่อหนามเต็มต้นแล้ว
 นางจึงกล่าวขานว่า พ่อเกรคอยอยู่ตรงนั้นก่อนเถิดนะ
 พ่อเกร นางก็ได้พายเรือลำนนั้นกลับมาหาเจ้าชาย
 ที่ทานา ทนางได้ลงเรือไปกับพ่อเกรเธอลอย แต่ก็ไม่พบ

เจ้าชาย นางจึงออกติดตามหาเจ้าชายไปทุกหนทุกแห่ง
 แต่ก็ไม่พบเจ้าชายไม่ นางก็ได้ออกเดินทางสืบเสาะหาสาม
 ของนางเรื่อยมา จนถึงถ้ำแห่งหนึ่ง มีพระฤๅษีจำศีล
 ภาวนาอยู่ในถ้ำแห่งนั้น ทราบด้วยญาณว่านางกำลัง
 ตกทุกข์ได้รับความลำบาก พระฤๅษีจึงออกปรากฏให้นาง
 เห็น แล้วมอบแหวนให้นางวงหนึ่ง และบอกนางว่า ถ้ำ
 นางสวมแหวนในสัณฐานนางจะกลับกลายเป็นชาย ถ้ำ
 สวมใส่นวกอยนางจะกลับกลายเป็นผู้หญิง นางจึงได้
 ทดลองสวมแหวน ที่พระฤๅษีให้ใส่นวก นางก็กลับกลายเป็น
 ชาย ยังเกาะเกาะอยู่แต่เดิมกับโยนีนาง นางจึงได้
 เอาธนูของนางไปฝากไว้กับต้นงว และเอาโยนีนางไปฝากไว้
 ที่ต้นสำโรง แล้วนางจึงเดินทางต่อไปจนถึงเมืองๆ หนึ่ง
 มีราชาคนหนึ่งกำลังถูกงูกัดตาย ให้เสนาอำมาตย์ไป
 บำรุงว่า ถ้าผู้ใดมียาที่สามารถแก้นางอมรทูกงูกัด
 ตายฟื้นขึ้นมาได้ เจ้าเมืองจะมอบนางให้กับราชสมบัติ
 ออกกษัตริย์ เมื่อนางอรพินททราบเช่นนั้น นางจึงได้ไป
 เอาต้นไม้มันเป็นยาที่นางได้เคยแก่เจ้าชายให้ ฟนขนา
 นำติดตัวไป กราบทูลเจ้าเมืองเพื่อทดลองยา เจ้าเมืองก็

อนุญาตให้เข้าไปแก้ราชผิดาที่ถูกงักตายน เมื่อนางได้
 เข้าไปถึง ก็ได้อาษาที่ตดต้วมานนพ่นนางที่ถูกงักตายน
 ๘๕ ๘๖ ๘๗ มาดั่งเดิม เจ้าเมืองมีความดีใจมาก จะ
 ทำพิธีมอบนางอมรและราชสมบัติให้ตามสัญญา ภายใน
 จิตตใจของนาง ก็นึกถึงแต่เจ้าชายที่เป็นสามีของนางอีก
 ประการหนึ่งนางก็เป็นผู้หญิงจะรับเอานางอมรไว้ ไหน
 นางจะได้พบสามีของนาง จึ่งทูลขอเจ้าเมืองไว้ก่อน โดย
 อ้างว่ายังไม่ได้บวชได้เรียน เจ้าเมืองจึงได้ประกอบพิธี
 อุปสมบทให้นาง และแต่งตั้งให้นางเป็นสมเด็จพะ
 สัชมราชไว้ในวัดแห่งหนึ่งในเมืองนั้น เมื่อนางได้
 อุปสมบทเป็นสังฆราชแล้ว ความรักอันชอบตรงเจ้าชาย
 ก็หาได้เสื่อมคลายลงไปไม่ นางมีความคิดถึงเจ้าชาย
 เสมอ จึ่งได้ให้ทาสกวัดไปหาช่างเขียน มาเขียนเรื่อง
 ปราจิตร์ตั้งแต่ต้นจนกระทั่งได้มาพบเถรเรื่อลอยไปจนถึง
 มาอยู่ในวัดนี้ ไปติดไว้ที่ศาลาโรงทาน เมื่อผู้ใดได้เห็น
 คนหนึ่งคนใด ได้เห็นภาพแล้วมีความโศรกเศร้า
 เสียใจก็ให้น้ำฝนเข้าไปพบ

อยู่มาวันหนึ่งมีชายคนหนึ่ง สวมเครื่องแต่งกาย

เก่าๆ จนขาดวันได้มาในโรงพานนั้น และได้เห็นรูป
ภาพที่พระสังฆราชได้เขียนไว้ มีความโศรกเศร้า
เสียใจร้องไห้ฟูมฟายอยู่ตลอดเวลา เมื่อคนในโรงพาน
ได้เห็นเข้าจึงได้นำชายผู้นั้นเข้าไปหาสมเด็จพระสังฆราช
สมเด็จพระสังฆราชก็ได้สอบถามชายผู้นั้นว่า เหตุใดจึง
ได้มาร้องไห้ร้องไห้เช่นนั้น ชายผู้นั้นก็ได้เล่าเรื่องของตน
ให้สมเด็จพระสังฆราชฟัง และขอร้องให้สมเด็จพระ
สังฆราชได้ดูแลหาหนทางอรพินที่จะอยู่แห่งใด สมเด็จพระ
สังฆราชได้ดูแลหาว่า เมื่อยแก่หายไปได้ ๗ ปีเศษ
แล้ว สงสัยว่านางอรพินที่จะไปมีผู้ใหม่เสียแล้ว
เจ้าชายปราชิตร์ไม่ยอมเชื่อคำราของสมเด็จพระสังฆราช
สมเด็จพระสังฆราช อรพินที่มีความสงสารเจ้าชายเป็น
อันหนึ่ง จึงรับปากกับเจ้าชายว่าจะช่วยไปตามหาเมียของ
เจ้าชายให้แต่ขอให้เจ้าชายไปด้วยกัน เจ้าชายมีความ
ดีใจที่สมเด็จพระสังฆราช จะนำพระองค์ไปติดตามหานาง
อรพินที่ จึงออกเดินทางไปตามต้นไม้นั้นทางฝากของไว้
เมื่มาถึงต้นไม้นั้นทางฝากของไว้แล้วนางก็ไปเก็บเอามาประ
ดับตัว ถอดแหวนที่พระฤชมอบให้มธุสรวมใส่ในถ้วย

สมเด็จพระสังฆราชก็กลับกลายเป็นนางอรพินท์ตามเดิม
 เจ้าชายดีใจมากจึงนำนางกลับไปยังกรุงเทพมหานคร เมื่อเจ้า
 ชายและนางอรพินท์ได้มาถึงกรุงเทพมหานครแล้ว จึงไปกราบ
 บังคมทูลพระเจ้ากรุงนครธม และอยู่ต่อมาพระเจ้า
 กรุงนครธม ได้โปรดให้เจ้าชายไปเป็นอุปราชครอบ
 ครองมณฑลราชธานีพิมาย เมื่อเจ้าชายได้กลับมาเป็น
 อุปราชครองมณฑลราชธานีพิมายแล้ว จึงยกย่องให้
 ทำพระศพของพระเจ้าพรหมทัต ที่พระองค์ได้ฆ่าตายขึ้น
 ถวายเพลิง มีมหรสพสมโภชอยู่เป็นเวลาหลายเดือน
 งานจึงได้สุดสิ้นลง

คราวนี้เราหันไปพิจารณาตัวบุคคล ในเรื่องปราชิตร์
 และอรพินท์แล้วจะเห็นได้ว่า มีบุคคลสำคัญอยู่ตาม
 ท้องเรื่องอยู่เพียง ๓ คนเท่านั้น คือ พระเจ้าพรหมทัต
 ผู้ครองมณฑลราชธานีพิมาย ๑ นางอรพินท์ ๑ และ
 เจ้าชายปราชิตร์ ๑ ขอมสลักหินทำเป็นรูปคนทั้ง ๓ นี้

เพราะเหตุใด ถ้าพูดถึงพระเจ้าพรหมทัตเจ้าผู้
 ครองมณฑลราชธานีพิมาย ได้ทำการแย่งคู่รักของเขามา
 เป็นพระมเหสี พ่อแม่ของหญิงและเจ้าสาวบอกเรื่องราว

อย่างไม่รู้ไม่ฟังเสียง จึงได้รับเคราะห์กรรมถึงสน
 พระชนม์ ทำไมจึงต้องสร้างรูปสลักหินไว้เป็นอนุสาวรีย์
 เมื่อพูดถึงเจ้าชายปราจิตร ก็น่าจะไม่ได้ตั้งใจออกมาหา
 คู่ครองดังปรากฏในท้องเรื่อง คงจะเป็นมาราชาการลับ
 มากกว่า เพื่อตรวจตราสอดส่องสภาพการณ์ทั่วไปใน
 มณฑลราชธานีพม่าย เพื่อทราบความตกลูกหลานบางด้วย
 ตนเอง เพราะเกรงว่าพะม่าและมอญจะแผ่อำนาจเข้ามา
 ถ้าหากว่า อาณาเขตโคตรบูรหรือพนมต้องตกไปอยู่ใน
 กำมือของพะม่าและมอญเมื่อใดแล้ว ก็จะเป็นภัยอัน
 ใหญ่หลวงต่อเอกราช และความมั่นคงของกรุงนครธม
 แต่บังเอิญมาพบสาวงามที่บ้านสัมฤทธิ์ เจ้าชายปราจิตร
 เกิดความรักอย่างสุดแสนพิศวาท จะพูดจาอะไรมาก็
 ไม่ได้ เพราะตนเป็นคนใหญ่คนโต และมาราชาการลับ
 จะรับเอาสาวอรพินท์กลับไปด้วย คงจะไม่เหมาะสม
 ด้วยพระเกียรติประการทั้งปวง จึงเพียงแต่ขอร้องไว้กับ
 พ่อแม่ของเขา แล้วรีบกลับไปนครธม เมื่อกลับมา
 เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไป จนถึงต้องมาพระเจ้า
 พรหมทัตแต่นำนางอรพินท์กลับไปยังเมืองขอม ภาย

หลังจึงได้กลับมาครองมณฑลราชธานีพิมายทรงพระนาม
ว่า พระเจ้าพรหมทัต และต่อไปก็ไปเป็นพระเจ้าไชยา
วรมันที่ 7 นางอรพินท์ก็อาจจะได้เป็นมเหสีเอก และได้
สร้างรูปพระองค์ท่าน รูปนางอรพินท์และรูปพระเจ้า
พรหมทัต ด้วยหินสลักไว้ในปราสาทหินพิมาย เพื่อเป็น
อนุสาวรีย์สำหรับเมืองพิมาย เมื่อพิจารณาถึงรูปหิน
สลักนั้น ก็เป็นฝีมือช่างขอมในสมัยการช่างขอมได้ถึง
ความเจริญมาก ดังนายพันตำรวจตรี อี ไช เตนฟาเดน
ได้กล่าวสรรเสริญไม่ลายมือดังที่กล่าวมาแล้ว และใน
การสร้างรูปไว้เป็นอนุสาวรีย์ ก็กับพระราชาทานเพลิง
ศพของพระเจ้าพรหมทัต บนหอสูงกลางเมืองดังที่
กล่าวมาแล้ว ก็ด้วยนโยบายอันชาญฉลาดดัดแปลงสิ่งที่
ชั่วร้ายให้กลายเป็นดี เรื่องปราชิตร์ อรพินท์นั้นคงจะมีมา
เกือบร่วมพันปี และเรื่องนี่ยังจะขบขึงคงอยู่อีกนาน

ไทรงาม

ไทรงามเป็นต้นไทรต้นใหญ่ต้นหนึ่ง ขึ้นอยู่บนฝั่ง
ซ้ายลำน้ำมูล อยู่ห่างจากพิมายไปทางทิศตะวันออก
เฉียงเหนือ ระยะทาง ๑ กิโลเมตร ในบริเวณเขื่อนพิมาย

มองแต่ไกลคล้ายกับดอกกระทู้ม มีรากไทรแตกออก
 จากกิ่งก้านสาขาต่างๆ ห้อยระย้าลงสู่พื้นดิน แล้วแตก
 กิ่งใบเป็นพืดออกไปกว้างใหญ่ จนไม่ทราบว่าต้นไหน
 เกิดก่อนหลัง ผลัดใบเขียวชอุ่มอยู่ตลอดปี ซึ่งต้นเดิม
 เป็นต้นใหญ่ได้ตายไปตั้งแต่นานแล้ว ยังเหลืออยู่แต่กิ่ง
 ก้านที่แผ่กว้างออกไปหยั่งรากลงดิน อากาศปลอดโปร่ง
 ร่มเงาสดชื่นเย็นสบาย ภายใต้อันไทรปูไปด้วยหาดทราย
 อันขาวสะอาด มีถนนหนทางไปมาสะดวก สำหรับให้
 ท่านที่ไปชมปราสาทหินพิมาย ได้พักผ่อนหย่อนอารมณ์
 เป็นอย่างดี ไทรงามแห่งนี้แต่เดิมชาวไทยได้ถากถาง
 ตบแต่งให้เป็นที่น่าประทับใจ ของสมเด็จพระศรี
 พัทธินทราบบรมราชินีนาถพระพันปีหลวง ซึ่งได้เสด็จมา
 ทอดพระเนตรปราสาทหินพิมายเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๔ ต่อ
 มาเมื่อชลประทานโครงการทุ่งสัมฤทธิ์ได้มาตั้ง ก็ได้อ
 ตบแต่งให้มีความสวยงามขึ้น โดยทำเชิงช้า ม้านั่งให้ผู้ที่มา
 พักผ่อนหย่อนอารมณ์ได้รับความสะดวกสบายเต็มที่ เมื่อ
 ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ จอมพล ผิน ชุณหวัน ได้มาเยี่ยมราษฎร
 ภาคอีสานได้ให้เงินเป็นจำนวน ๒ หมื่นบาท สร้าง

เรือนรับรองกลางนาชน เพื่อให้ข้าราชการท่านผู้ใหญ่
 หรือท่านหมื่นเกียรดีได้พักผ่อน และต่อมาไทรงามแห่งนี้
 ก็เคยเป็นที่ประทับร้อนของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 และพระบรมราชินีนาถ รัชกาลปัจจุบัน เมื่อคราว
 เสด็จประกาศเยี่ยมเยียนราษฎรภาคอีสาน ไทรงามนี้ สม
 เด็จพระพันปีหลวง ได้เขียนชมความงามของปราสาทหิน
 และไทรงามไว้ดังนี้

ไปไทรงามยามทุกข์จุกหน้าอก
 แสนวัดกมาไกลยิ่งไหลหลง
 ทุกก้าวเดินไม่เพลิดเพลिनบอกตรงๆ
 ใจพะวงอยู่แต่เจ้าลำเภาพาล

ไทรงามงามจริงทุกกิ่งสาขา
 แผลออกมาโดยรอบขอบสถาน
 ข้อยรากมากต้นเป็นเสาธารณ
 แดกกิ่งก้านเป็นวงรอบออกเรียงราย

ทรงพุ่มเหมือนดอกกระทุ่มดูทิวทัศน์
 ผลิบาลัดสดอยู่ไม่ขาดสาย
 ไตรรมเป็นพื้นกว้างเย็นสบาย

ลาดด้วยทรายสี่สอาดตา

พนโปร่งแลดูโล่งไปไกลถนัด

พระพายพัดรำเพยเย็นเป็นหนักหนา

คณังคุดถึงคู่ชู้ชา

นั่งนาคาล่วงหล่นเหมือนฝนเท

ไทรงามอยู่ริมฝั่งซ้ายลำน้ำมูล

ร่มรุกขสุขพูนเขาสรवलเศ

หนุ่มสาวมากหน้ามาฮาเฮ

ขึงว่าแห้วใจหายแทบวายชนม์.

ทุ่งสัมฤทธิ์แหล่งที่ให้กำเนิดวีระสตรีไทย

ทุ่งสัมฤทธิ์ชายเมืองพิมายไปทางทิศตะวันตก เป็นที่ราบอันกว้างใหญ่ ตั้งแต่เขตอำเภอโนนสูงไปจนถึงอำเภอพิมายเคยเป็นที่ชุมนุมโม วีระสตรีชาติไทย ได้นำกองทัพประชาชนรบได้ชัยชนะ กองทัพเจ้าอนุวงศ์ (อนรรฆ) แห่งเมืองเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ ทุ่งสัมฤทธิ์นี้ อยู่ห่างจากอำเภอพิมายไปทางทิศตะวันตก ระยะทางประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ใกล้กับบ้านสัมฤทธิ์ ที่ชุมนุมโมรบได้ชัยชนะทหารลาวนั้น ขณะนั้นหม่หลักปัก

ไว้เป็นที่สังเกตอยู่แห่งหนึ่ง อยู่ทางแยกไปหนองหัวลาว
ทางราชการที่มาปักหลักไว้ ณ ครึ่งหนึ่งเคยได้ดำริที่จะสร้าง
เป็นอนุสาวรีย์ให้แก่นางสาวเหลื่อ วีระสตรีที่สละชีพ
เพื่อชาติ สสมควรที่จะเป็นเยี่ยงอย่างของอนุชนรุ่นหลัง
จะเป็นด้วยเหตุใดข้าพเจ้าไม่ปรากฏ จึงไม่ได้สร้าง
อนุสาวรีย์ขึ้น คงมีแต่หลักปักไว้เป็นที่สังเกตเท่านั้น
เหตุที่คุณหญิงโมจะได้เป็นวีระสตรีชาติไทยนั้น ปรากฏ
อยู่ในพงศาวดารดังนี้

ท้าวสรนารีประชาชนนิยมเรียกกันว่า แม่โม หรือ
คุณหญิงโมซึ่งเป็นชื่อเดิมของท่าน ท่านเป็นชาวนคร
ราชสีมาโดยกำเนิด เกิดปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ ใน
แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ พระเจ้าตากสิน
มหาราช แห่งกรุงธนบุรี เป็นธิดาของนายก๊ပ်และนาง
บุญมา ได้เข้าพิธีแต่งงานกับ พระมหิศราธิบดี (ทองคำ)
เมื่ออายุได้ ๒๕ ปี ที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา ชาวเมือง
เรียกสั้น ๆ ว่า พระยาปลัด

คุณหญิงโมเป็นผู้มีใจบุญสุนทาน สติปัญญาหลัก
แหลม เฉลียวฉลาดและกล้าหาญ เป็นที่เคารพนับถือ

ของชาวนครราชสีมา เหตุที่ผู้คนหญิงโมจะได้เป็น
 วีระสตรีชาติไทยนั้น เมื่อสมัยในรัชกาลที่ ๓ ใน
 แผ่นดินของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุง
 รัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าอนุวงศ์ (เจ้าอนุทราชม)
 ผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต ล้านช้าง ทางเมืองเวียงจันทร์
 ได้ทราบข่าวลือไปถึงเมืองเวียงจันทร์ว่า ไทยเกิดวิวาท
 กับอังกฤษ ๆ จะยกกองทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์
 เห็นเป็นโอกาสอันเหมาะ ก็ทำการกบฏเพื่อจะกอบกู้
 เอกราชกรุงศรีสัตนาคนหุตกลับคืนมาดังเดิม จึงสั่งให้
 เจ้านครจำปาศักดิ์ ยกกองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์เข้ามา
 ปิดหัวเมือง (มณฑลอุบล) ทางตะวันออกทางหนึ่ง ให้
 อุปราชติสสะผู้เป็นน้อง ยกกองทัพลงมาปิดหัวเมือง
 (มณฑลร้อยเอ็ด) ทางตะวันออกเฉียงเหนือทางหนึ่ง
 ส่วนเจ้าอนุวงศ์เองเกณฑ์กองทัพเวียงจันทร์ ให้เจ้า
 ราชวงศ์เง้า ผู้เป็นบุตรคนหนึ่งเป็นกองหน้า ตัวเจ้า
 อนุวงศ์กับเจ้าโอบี บุตรคนใหญ่ ซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้า
 สุทธิสาร เป็นทัพหลวงยกมาเมืองนครราชสีมา การที่
 เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพลงมาครั้งนั้น ได้วางกรรมการณ์เมือง

ราชทางว่ามีศุภอักษรไปจากกรุงเทพ ฯ ว่าอังกษยภกกอง
 ทัพเรือเข้ามาโจมตีกรุงเทพ ฯ โปรดให้เจ้าอนวงศ์
 เวียงจันทร์ยกกองมาช่วยต่อสู้ข้าศึก เจ้าเมืองกรมการ
 ราชทางไม่รู้เท่า เห็นเจ้าอนวงศ์เป็นคนโปรดมาก่อน ก็
 ขอมให้กองทัพเมืองเวียงจันทร์ผ่านเมืองตลอดมา และ
 จ่ายเสบียงอาหารให้จนถึงเมืองนครราชสีมา เพื่อยุติเวลา
 นั้น พระยานนครราชสีมา กับพระยาปลัดไม่อยู่ไปราชการ
 ที่เมืองขุขันธ์ (ศรีสะเกษ) เหลือแต่ข้าราชการชั้นผู้น้อย
 ขอบูรุษรักษาเมือง เจ้าอนวงศ์ก็เข้ายึดเมืองนครราชสีมา
 ได้เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๕ แล้วให้เจ้า
 ราชวงศ์ยกกองทัพหน้า ลงมากวาดต้อนผู้คนในเมือง
 สระบุรี

ฝ่ายกรุงเทพ ฯ รู้ว่าเจ้าอนวงศ์เป็นกบฏ ก็ต่อเมื่อเจ้า
 อนวงศ์ได้เมืองนครราชสีมาแล้ว ก็รีบเร่งเกณฑ์กองทัพ
 ทันที ในขณะที่กำลังเกณฑ์กองทัพนั้นได้ข่าวว่าลงมาว่า
 ข้าศึกได้เข้ามาถึงเมืองสระบุรี ทางอีก ๓ วัน จะถึง
 กรุงเทพ ฯ ไม่ทราบแน่ชัดว่า ข้าศึกจะมีกำลังมากน้อยเท่าใด
 จำต้องเตรียมป้องกันพระนครให้ตั้งค่ายวางกลพล ดัง

แต่ทั้งสามเส้นตลอดมาจนถึงทุ่งหัวลำโพง เกณฑ์กอง
ทัพพร้อมทัพหนึ่ง ก็โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหา
ศักดิ์พลแสน รัชชกษัตริย์ไปเมืองสระบุรี เมื่อวันเสาร์
เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำจอ พ.ศ. ๒๓๖๕ แต่เจ้าราชวง
กหาอยู่รอต่อสู้ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไปถึง
ท่าเรือพุทฺธบาท ก็รีบถอยกลับไปเมืองนครราชสีมา
กรมพระราชวังบวร ฯ จึงเสด็จไปตั้งรักษาเมืองสระบุรี
รอกำลังที่จะยกเป็นกองทัพใหญ่ ขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทร์
อยู่ทันทัน สำหรับเจ้าอนุวงศ์ตั้งอยู่ทันทันนครราชสีมา ก็กวาด
ต้อนครอบครัวชาวเมืองและชาวบ้านคุมส่งขึ้นไปยังเมือง
เวียงจันทร์ กับทั้งได้เก็บอาวุธยุทโธปกรณ์ทุกชนิดหมด
แม่แต่มีดพร้าจอบเสียมก็ไม่มีให้เหลือเลย ได้ควบคุม
ให้เดินทางไปทางทิศเหนือของเมืองนครราชสีมา ตรงไป
ยังเมืองเวียงจันทร์ ผ่านเมืองพิมาย เมืองยะโสธร ใน
จำนวนชาวเมืองนครราชสีมาอันมากมาย ที่ถูกกวาดต้อน
ไปนั้น มีคุณหญิงโม ภรรยาพระปลัดเมืองนครราชสีมา
รวมอยู่ด้วยคนหนึ่ง

คุณหญิงโมรู้ว่าตนถูกหลอก จึงได้ใช้ความสามารถ

เพื่อแก้แค้นเจ้าอนุวงศ์โดยกระทำทุกสิ่งทุกอย่าง ให้ผู้
ควบคุมเห็นอกเห็นใจแก่ชาวเมือง ตลอดจนแนะนำให้
สาวสวยๆ ชาวเมืองนครราชสีมา คอยช่วยวนทหาร
นายหมื่นนายกองให้หลงใหล ออกอุบายหน่วงเหนี่ยวการ
เดินทางให้ช้าลง ได้เกลี้ยให้เกวียนหักพังบ้าง เจ็บป่วย
บ้าง ปลอ่ยให้สัตว์พาหนะเพ่นพ่าน ทำให้เสียเวลาตาม
จับกัน คุณหญิงโมแนะนำให้ชาวเมืองขอร้องให้ผู้คุม
ให้จำมัด จอบ เสียม สำหรับใช้ในการซ่อมเกวียน
และหาฟัน เพื่อทำเชือกเพลิง สร้างที่พักบ้าง พวกลาว
เจ้าอนุวงศ์ตายใจ พร้อมด้วยหลงสาวชาวเมือง จึงได้จำ
มัดจอบ เสียมให้แก่ชาวนครราชสีมา คุณหญิงโมจึงสั่ง
ให้ตัดไม้เสียมให้แหลม เพื่อใช้แทนต่างจอบ เสียม
แจกจ่ายแก่ชาวพื้นเมืองชายหญิงที่ไม่มีมัดพรา เมื่อได้
โอกาสจะได้ประหารประหารข้าศึกให้พินาศ

ทุ่งสัมฤทธิ์แห่งที่กอบกู้เอกราชของท้าวสุรนารี

ครั้นเดินทางมาถึงทุ่งสัมฤทธิ์ อันกว้างใหญ่ไพศาล
แขวงนครราชสีมา ได้หยุดพักแรมกัน ณ ที่นั้น ต่างก็จัด

ที่พักและหุงหาอาหารมาเลี้ยงกัน เป็นโอกาสของ
 คุณหญิงโม ที่จะได้แสดงบทบาทกบฏอิสสระภาพ จาก
 กองทัพเจ้าอนุวงศ์เสียที่ ซึ่งได้เตรียมกันมานาน
 แล้ว ได้ให้หญิงสาวชาวเมืองหน้าตาดี ๆ ออกัน ๆ ดวงตา
 หยาตเข้ม ไปคอยปรนนิบัติพวกทหารนายหมื่นนายกองให้
 หลงใหล มีการบ่อนเหล้าอาหาร พร้อมทั้งนัดแนะ
 ชาวเมืองผู้ชายทุกคนว่า เมื่อได้ขึ้นสัญญาเมื่อใดให้
 ลงมือประหารสัประหาร เหล่าทหารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทร์ทันที
 เพราะโอกาสเช่นหาไม่ได้ง่ายนัก

คำแล้วดวงจันทร์ส่องแสงสกาไปทั่วทุ่งสัมฤทธิ์
 เสียงสรวลเสเฮฮาของเหล่าทหาร แห่งนครเวียงจันทร์
 ต่างสัพยอกหยอกล้อสาวชาวเมืองนครราชสีมาอันมีเสน่ห์
 ผู้แสดงบทบาท ทบยวนหัวหน้านายทหารลาวคนสำคัญ
 ชื่อ เพียรามชัย ซึ่งเป็นทหารคนสำคัญของเจ้าอนุวงศ์
 ได้แก่นางสาวเลียบบุตรีหลวงเจริญ ซึ่งเป็นคนสวยท
 สุดของสาวชาวเมืองนครราชสีมา และเป็นทไว้วางใจ
 ของคุณหญิงโมด้วย กับทั้งได้นัดแนะกันให้คอยเวลาที่
 จะทำการปฏิวัติชนในกองทัพในตอนดึกคน

ฝ่ายทหารเวียงจันทร์ที่ควบคุมเชลย ในวันนั้นได้
เห็นเชลยหญิงสาวส่วนมาก นำอาหารมาเลี้ยงมาบำรุง
บำรุงอย่างยั่วนต่างก็พากันดีใจ เมื่อกินอยู่อิ่มหน้า
สำราญแล้ว ก็พากันหยอกล้อกันต่าง ๆ และดีใจที่ตนไม่
ได้เดินทางไประบถึงกรุงเทพ ฯ ในไม่ช้าก็จะได้กลับไป
พบหน้าลูกเมียของตนซึ่งจากกันมานาน ทหารลาวเกิด
ความประมาทเชลยหญิงของไทย ได้คลายความตึงเครียด
ในการคุมลง ต่างก็พากันสนุกสนานเฮฮาแอวร้องรำทำ
เพลงครึกครื้นทั่วทั้งกองทัพ

ภายใต้ดวงจันทร์อันवलผ่อง สาดไปทั่วทุ่งสัมฤทธิ์
ดินแดนแห่งเมืองพิมาย ณ ทนเป็นแดนสวรรค์ของทหาร
เวียงจันทร์ ใครจะนึกบ้างว่าอีกไม่นานนัก ทุ่งสัมฤทธิ์
แดนสวรรค์จะกลับกลายเป็นแดนยุทธภูมิ อันเหี้ยมโหด
นองไปด้วยเลือดมองไปทางจังหวัดนครราชสีมา มืดครื้ม
เงียบเหงา ผู้คนไม่มามากที่จับเป็นเชลยไม่ได้ก็วิ่งหนีเข้า
ป่าไป

ลมพัดเอื่อย ๆ โขยมาไม่ขาดสาย มองไปตาม
ท้องทุ่งอันกว้างใหญ่ไพศาล เห็นแสงตะเกียงแสงใต้จุด

กันเป็นดวง ๆ ส่องแสงวอมแวม เป็นวง ๆ ทุกวงมี
 หนุ่มสาวต่างสดชื่นสำเริงสำราญกันอย่างเต็มที่ พวกกัน
 ล้มความเหนื่อยยากลำบากตรากตรำไปหมดสิ้น เพลิดเพลิน
 ไม่มีอะไรจะเกินความหวานของสาวไทย แห่งนคร
 ราชสีมา ตกตอนตึกเข้าบรรดาทหารแห่งเวียงจันทร์
 ต่างก็เมามายสลบไสลไปตามกัน แต่หญิงชาวนคร
 ราชสีมารู้จักหน้าที่ดีไม่กินจนเกินควร เพราะคนจะต้อง
 ทำงานใหญ่ในตอนตึกคนนั้น

ดึกมากแล้ว ดวงดาวต่าง ๆ ก็โคจรไปตามวิถีของ
 มัน ดาวฤกษ์กำลังขึ้นส่งแสงระยิบระยับ เป็น
 สัญญลักษณ์บอกว่า เวลาชงคอกันมานานได้มาถึงแล้ว
 ชาวเมืองนครราชสีมาต่างก็คอยฟังสัญญาณด้วยหัวใจอัน
 ตันเต้น อีกไม่นานจะได้เข้าฟาดฟันทหารลาวให้แหลก
 ลากู ในไม่ช้าโอกาสก็มาถึง คุณหญิงโมข่มม้าดำนำพล
 เคลื่อนขบวนออกนอกค่ายอย่างสงบเงียบ มุ่งตรงไปยัง
 ทหารลาวที่เมามายนอนหลับอยู่อย่างสบาย คนไทย
 ทุกคนได้เข้าแย่งอาวุธฆ่าฟันทหารเวียงจันทร์ล้มตายเป็น
 อันมาก พร้อมทั้งได้ให้สัทียบอย่างสพรุ่งแล้วว่า “พวก

เราทัพหลวงมาแล้ว — ทัพหลวงมาแล้ว” เสียงดังสนั่น
 หวั่นไหว หญิงสาวที่นำอาหารไปเลี้ยงดูเป็นประจ
 นางฟ้าแห่งทุ่งสัมฤทธิ์ พอได้ยินเสียงสัญญาณก็กลับ
 เข้ามาเป็นมัจจุราชทันที ได้เข้าแย่งอาวุธเข้าฟาดฟัน
 อย่างตลบบอน สวรรค์แห่งทุ่งสัมฤทธิ์ได้กลับกลายเป็น
 ยุทธภูมิอันเหี้ยมโหดนองไปด้วยเลือดเสียแล้ว

ฝ่ายนางสาวเหลื่อมอ๊วของคุณหญิงโม ได้เข้า
 แย่งดาบนายทหารลาวคนสำคัญของกองทัพขอ เพี้ย
 รามชัย แต่ไม่สำเร็จ เพี้ยรามชัยไวกว่า นางไม่
 ลดละความพยายามกระโดดเข้าถีบเต็มแรง เพี้ยราม
 ชัยโกรธจัด ชักดาบฟาดฟันนางสาวเหลื่อมทันที แต่นาง
 สาวเหลื่อมตั้งหลักได้ก่อนรีบวิ่งหนีไปเสีย เพี้ยรามชัย
 ได้เรียกให้นางเหลื่อมกลับมาหา ก่อน แต่หาสำเร็จไม่
 นางกลับวิ่งห่างออกไปทุกที เพี้ยรามชัยวิ่งไล่ตาม
 นางสาวเหลื่อม นางคว้าได้ค้อนพื้นสุขหลับยามกำ
 ลังติดไฟอยู่ค้อนหนึ่งวิ่งตรงไปยังหมู่เกวียน ๕๐ เล่ม ซึ่ง
 บรรทุกกระสุนดินดำเต็มอัตราซึ่งจอดคนอยู่ เพี้ยรามชัย
 ถอดดาบอันคมกริบวิ่งไล่มาจวนจะทัน แต่เข้าไปนางสาว

เหลือได้อาตุณพินอันแดงจำจุกเข้าที่ถุกดินปืนในเกวียน
 ดินปืนกระเบิดกระจายไปติดเล่มอื่น ๆ ซึ่งจอดใกล้เคียง
 กัน เกิดแรงระเบิดสนั่นหวั่นไหวส่องแสงรุ่งโรจน์พวย
 พุ่งขึ้นสู่ท้องฟ้าแดงฉานไปทั่วทุ่งสัมฤทธิ์ เรือนร่างอัน
 ผุดผ่องของนางสาวเหลือเป็นพณฺธลีไปชั่วพริบตา การ
 กระทำอันกล้าหาญเพื่อประเทศชาติมาตมฺิของตน นับ
 ว่าเป็นวีรกรรมอันน่าสรรเสริญบูชาอย่างยิ่ง สมเป็น
 เยี่ยงอย่างแก่นชนรุ่นหลังสืบต่อไป

ในขณะที่ดินระเบิดเกิดแสงเพลิงนั้น ทำให้
 ทุ่งสัมฤทธิ์สว่าง เป็นโอกาสให้ชาวเมืองนครราชสีมา
 เข้าฝ่าดพินสังหารศัตรูได้รวดเร็วยิ่งขึ้น คุณหญิงโมได้
 ประกาศท่ามกลางชาวนครราชสีมาผู้กล้าหาญ ให้เร่งรีบ
 ฝ่าดพินเข้าศึกให้เหลกกลาญย่อยยับอย่าได้เกรงกลัว เร่ง
 เข้าไป ๆ ชาวนครราชสีมาเฝ้ามานะอย่างแรงกล้า ได้ยอ
 แ่งอาวุธเข้าทำลายศัตรูจนรุ่งสว่าง ทหารเวียงจันทร์
 ถูกฆ่าตาย เรยราดตามทุ่งสัมฤทธิ์เกือบหมดสิ้น เหลือ
 ตายกเตลิดกระจายหนีเข้าป่าไป ชาวนครราชสีมาได้
 ศาสดราวุธของข้าศึกเป็นจำนวนมาก ตลอดจนถึงตัว

พาหนะ นับเป็นชัยชนะครั้งใหญ่ที่ชาวนครราชสีมาได้
กระทำลงไปภายใต้การควบคุมคุณหญิงโม วีระสตรีไทย
รุ่งสว่างแล้วแสงเงินแสงทอง ส่องกลาตไปทั่วทุ่ง
อันกว้างใหญ่ เต็มไปด้วยซากศพทหารลาวเจ้าอนุวงศ์
แห่งเวียงจันทร์ นอนเกลื่อนกลาดไปทั่วท้องทุ่ง เป็น
สัญลักษณ์แห่งความพินาศนิบาบ ของเจ้าอนุวงศ์
เป็นชัยชนะอย่างใหญ่ยิ่งแห่งเลือดนักรบชาวไทย แห่ง
นครราชสีมา ชาวเมืองที่หลบหลหนภัยเมื่อทราบข่าว
การชัยชนะเข้าศึก ต่างก็มาสมทบเป็นหมู่เป็นกองมาก
ขึ้น เตรียมสู้รบอีกต่อไป ภาษาศึกยกมากอีก ชาว
ก็เพิ่มขึ้นมากมายทุกวันพร้อมทั้งเสบียงอาหาร คุณหญิง
โมได้ตั้งค่ายมั่น แต่งกำแพงประตูหอรบให้มั่นคงแข็งแรง
เพื่อกอรับข้าศึกอีกทุก ๆ วัน กองทหารของคุณหญิงโม
ได้ฝึกซ้อมอย่างฮึกเหิม

หน่วยลาดตระเวนของเจ้าอนุวงศ์ ทราบข่าวว่ากอง
ทหารของตนถูกตีแตกยับเยิน จึงไปรายงานให้เจ้า
อนุวงศ์ทราบ เมื่อเจ้าอนุวงศ์ทราบข่าวการปราชัยก็
โกรธแค้นเป็นอันมาก ได้ให้เจ้าปานยกทัพมา ๔๐๐ ยก
ไปก่อน ให้เจ้าสุทธิสารคุมทหารไปอีก ๓๒๐๐ มุ่งตรงไป
ทุ่งสัมฤทธิ์แขวงเมืองพิมายทันที

ฝ่ายคุณหญิงโมก็มีได้นั่งนอนใจ เตรียมกำลังรับ
ไว้พร้อม ส่งหน่วยลาดตระเวนไปสอดส่องดูข้าศึก
ทุกระยะ เมื่อเห็นข้าศึกมากรับรายงานให้คุณหญิงโม
ทราบทันที คุณหญิงโมจัดทัพพร้อมทั้งชายหญิงออกต่อสู้
ข้าศึก ส่วนคุณหญิงโมคุมกองทหารหญิงล้วนซ่อนอยู่
เบื้องหลัง เมื่อกองทหารทั้งสองฝ่ายมาปะทะกัน ต่างก็รบ
พุ่งเป็นสามารถ ทั้งสองฝ่ายล้มตายลงเรื่อยๆ คุณหญิง
โมเห็นกำลังฝ่ายตนยังสู้ศึกไว้ได้ทุกด้าน จึงสั่งให้กอง
ทหารหญิง ขึ้นไปช่วยกองหน้าอีก เพิ่มกำลังให้เข้ม
แข็งยิ่งขึ้น ทำให้ทหารมีมานะกล้าหาญ จนได้สมญา
นามว่า “หญิงไทยมิใช่แต่งตัวชั่วแต่ผิว เปลือกไกวดาบ
ก็แกร่งแข็งหรือไม่”

กองทหารแนวหน้า เห็นพวกของตนเข้ามาช่วยอีก
ต่างก็ฮึกเหิม รุกไล่เข้าไปฆ่าทหารเจ้าอนุวงศ์ตายเกลื่อน
กลาด ทหารลาวแห่งเวียงจันทร์สู้เต็มที่ กองหน้าของ
ทหารลาวไม่สู้แต่ถอยร่นเรื่อยไป ผลที่สุดอ่อน
กำลังลงด้านทานไม่ไหว คุณหญิงโมเห็นได้ทีจึงรว
รัดตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยวชูดาบออก นำหน้าพวกของตน
เข้าตลบบอนพร้อมตะโกนขู่ขวัญว่า “ทหารเวียงจันทร์
แตกแล้วพวกเราชก ฝ่ายทหารเวียงจันทร์ตกใจขวัญ

เสียเกิดสับสนอลหม่านจนทันที ชาวนครราชสีมาก็บุก
 ทลวงอย่างนักหน่วง กองทัพเจ้าสุทริสธาราทนกำลังไม่
 ไหวแตกพ่ายย่อยยับ ชาวนครราชสีมาต่างก็กำลังฮึก
 เขมโล่ฟ้าคพื้นทหารเวียงจันทร์ศพเกลื่อนกลาด ที่เหลือ
 ตายก็แตกหนีเข้าไป ชัยชนะครั้งนี้ตกอยู่กับชาวเมือง
 นครราชสีมาอย่างเด็ดเดี่ยว ภายใต้การนำของคุณหญิง
 โมซังมีทหารหญิงเป็นส่วนมาก ได้ชัยชนะกองทัพเมือง
 เวียงจันทร์ ซึ่งเป็นชายอกสามศอกพร้อมทั้ง ได้ ฝึกเพลง
 อาวุธอย่างชำชอง แต่ทหารหญิงของคุณหญิงโมมิได้
 เคยเป็นทหารมาก่อนเลย ได้ฝึกทำการรบเวลาคับขัน
 จำเป็นด้วยเวลาอันน้อย อาศัยกำลังใจมีเลือดบรรพบุรุษ
 เป็นนักรบมาแต่โบราณกาล การปราบชัยครั้งใหญ่หลวง
 เป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ผิดหวังอย่างมาก หหมดกำลังใจจะ
 ยกกองทัพเข้าไปตีกรุงเทพพระมหานคร ต้องยกกอง
 ทักษกลับเข้าสู่เวียงจันทร์อย่างโศรกเศร้าอาดูร

สถาปนาคุณหญิงโม

หลังจากชาวเมืองนครราชสีมา ได้ปราบศัตรู
 พินาศแล้วประชากรต่างก็พากันสรรเสริญความกล้าหาญ

ของคณหญิงโม บ้านเมืองกรวบรวมเป็นปึกแผ่น อยู่
 รมเย็นเป็นสุข พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงทราบกิตติศัพท์คณหญิงโม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
 แต่งตั้งให้คณหญิงโม ให้ดำรงฐานันดรศักดิ์ “ท้าวสุ
 นารี” กาลต่อมารัชชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้า ให้พระยาปลัดสวนมีของท้าวสุนารีเป็น
 “เจ้าพระยามหิธรราชบิด” ที่ปรึกษาราชการเมืองนคร
 ราชสีมา ส่นองพระเดชพระคุณสืบไป นับว่าคณหญิงโม
 ได้สร้างวีระกรรมไว้ให้ชาติไทยอย่างใหญ่หลวง ราษฎร
 พร้อมทั้งข้าราชการ ได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์
 ไว้เป็นที่ระลึก เป็นเยี่ยงอย่างแก่ชาวไทยรุ่นหลัง
 อนุสาวรีย์ของท่านยืนถนัดตาเป็นสง่าอยู่หน้าประตูชุมพล
 เมืองนครราชสีมาทุกวันนี้ ด้านตะวันตกฐานอนุสาวรีย์
 ท้าวสุนารีนมแผ่นทองคำติดอยู่ และมีอักษรจารึกเป็น
 ภาษาไทย ซึ่งมีข้อความดังต่อไปนี้

ประวัติย่อ

พุทธศักราช ๒๓๖๕ เจ้านางค์เวียงจันทร์เป็น
 กบฏต่อกรุงเทพพระมหานคร ยกกองทัพเข้ามายึด
 เมืองนครราชสีมาไว้ แล้วกวาดต้อนครอบครัวชาวนคร

ราชสีมาไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์ ท่านคุณหญิงโมรวบรวมกำลัง
หญิงชายเข้าต่อสู้อย่างตะลุมบอน กองหน้าเวียงจันทร์
แตกพินาศ เจ้าอนุวงศ์ถอนทัพกลับ ในที่สุดกองทัพ
ไทยยกตามไปปราบจับตัวเจ้าอนุวงศ์ได้ ท่านผู้หญิงผู้
กล้าหาญได้นามว่า วีระสตรีกอบกู้อิสสระภาพนคร—
ราชสีมาไว้ได้ด้วยความสามารถ มีคุณต่อประเทศชาติ
อย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าสถาปนา ท่านผู้หญิงโมเป็น “ท้าวสุร—
นารี” และทรงพระกรุณาปกเกล้าฯ ให้พระยาปลัด
เมืองนครราชสีมา (ทองคำ) ผู้เป็นสวามีท้าวสุรนารี
เป็น “เจ้าพระยามหิธรราชบิด” ปราบภูในพงสาวดาร
มาจนทุกวันนี้

ทุกปีนับแต่บัดนั้นมา ทางราชการจังหวัดนครราชสีมา
ได้ถือเอาวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ เป็นวันเริ่มงานเฉลิม
ฉลองเกียรติวีระสตรีท้าวสุรนารี รวม ๗ วัน ๗ คืน โดย
ถือเป็นวันคล้ายแห่งวันกอบกู้อิสสระภาพและเกียรติยศ
อันสูงส่ง ซึ่งท้าวสุรนารีได้กระทำไว้ต่อประเทศไทย
ในอดีต อันหาหญิงใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่ง

